

De joods-christelijke traditie als middel van exclusie

Het ontstaan van een concept en de intrede in de Nederlandse politiek

Masterscriptie

Datum: 4 juli 2012

Begeleider: Joes Segal

Auteur: Mark Schep

Studentnummer: 0465348

Onze cultuur moet dominant zijn. In het eerste artikel uit onze grondwet zou moeten staan dat ons land is gebaseerd op de joods-christelijke en humanistische traditie. Dat betekent dus dat ons land niet moet veranderen in een land waar een andere cultuur dominant is.¹

– Geert Wilders.

Wilders' eigen en zijn Nederlandse identiteit bestaan bij de gratie van al dan niet imaginaire vijanden.²

– Arnon Grunberg.

¹ Russia Today, 'Geert Wilders Revelations', <http://www.youtube.com/watch?v=3tAE0Z1b--I> (geraadpleegd op 11 juni 2012).

² Arnon Grunberg, 'Voetnoot. Vijandbeeld', *de Volkskrant* (23 april 2012) 1.

Inhoudsopgave

Inleiding	6
Hoofdstuk 1: De oorspong van de joods-christelijke traditie	13
Een ontstaansgeschiedenis	13
De strijd tegen het communisme	16
Religieuze bezwaren en etnische diversiteit	19
<i>Culture Wars</i>	20
Botsende beschavingen	22
Hoofdstuk 2: De Nederlandse cultuur volgens de politiek partijen	26
De joods-christelijke traditie voor de 21 ^{ste} eeuw	27
Vrijzinnig en seculier	32
De Socialistische Partij	33
Partij van de Arbeid	34
De VVD	35
Partijen van christelijke origine	37
Partij voor de Vrijheid	44
Hoofdstuk 3: De Partij voor de vrijheid en de joods-christelijke traditie	48
De jaren onder Bolkestein	49
Fortuyn en Wilders	51
De onafhankelijkheidsverklaring	53
Wilders in de Europese context	59
Een voorliefde voor Israël	62
De Amerikaanse connectie	64
De voordelen van één cultuur	66
Conclusie:	72
Nawoord:	76
Literatuur:	78

Inleiding

Bij mijn eerste bezoek aan Israël was ik vier dagen te gast in het huis van een christelijke Jood die dezelfde naam draagt als het land. Voor mijn gastheer stond alles in het teken van Jezus Christus. De vraag wat we vandaag zouden gaan doen werd beantwoord met 'we zullen zien waar Jezus Christus ons naar zal leiden'. In elk antwoord wist Israël Jezus te betrekken. De gastvrijheid was evenwel groot en Israël liet ons mooie plaatsen van het land zien. De staat Israël was echter in gevaar stelde hij; vol afschuw vertelde Israël over de moslims die een veel hoger geboortecijfer kennen dan de joodse en christelijke Israëliërs. Als het zo door zou gaan dan zou Israël over een tijdje een overwegend Arabische staat zijn, dacht Israël. Als voorbeeld voor iedere christen en jood zou de Nederlandse familie Van Ooijen moeten dienen, een christelijke familie met zestien kinderen. Toevallig kende ik deze familie, ze zijn woonachtig nabij Gorinchem, mijn geboorteplaats; op hun huis prijkt de tekst 'Jezus redt'. 'Elke ware christen en jood moet zoveel mogelijk kinderen krijgen als bescherming tegen de uitbreiding van de islam.' Het was dan ook niet verrassend dat Israël lovend sprak over Geert Wilders. De leider van de Partij voor de Vrijheid (PVV) is de afgelopen jaren in Nederland bezig met een strijd tegen de islamisering van de samenleving. Bovendien gebruikte Israël een term die ik de laatste jaren veelvuldig heb gehoord; hij is van mening dat de joods-christelijke cultuur beschermd moet worden.

Ik vond het zelf altijd een vreemd aandoende samenstelling. Mijn eerste associatie bij joden en christenen was er een van een bloedige historie die ze delen. Na de Tweede Wereldoorlog is de joods-christelijke traditie echter een concept geworden om de Westerse cultuur te duiden. Ook in de Nederlandse politiek is de joods-christelijke traditie de laatste jaren veelvuldig gebruikt, vooral door Wilders. De toename van het gebruik van het concept wordt duidelijk als de joods-christelijke traditie wordt ingevoerd als zoekterm in *LexusNexus*. Tussen 1990 en 2000 waren er 40 hits, maar vanaf 2000 maar liefst 331 hits.³ Het concept wordt door verschillend politieke partijen ingezet. De confessionele partijen gebruiken het, maar ook seculiere partijen als de Lijst Pim Fortuyn (LPF), de PVV en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). De opkomst van het concept heeft te maken met de kritiek die in de afgelopen jaren is ontstaan op de multiculturele samenleving. Verschillende gebeurtenissen aan het begin van de 21ste eeuw hebben dit proces verhevigd, onder andere

³ In *LexusNexus* is de zoekterm joods-christelijk ingevoerd en zijn alle landelijke dagbladen meegenomen in de telling.

de aanslagen in New York (2001), Madrid (2004), Londen (2005) en de moord op Theo van Gogh. Door te stellen dat de Nederlandse cultuur is gebaseerd op de joods-christelijke traditie wordt automatisch gesuggereerd dat de islamitische cultuur daar niet bij hoort. Een opvallende curiositeit is het feit dat de Noorse extremist Anders Breivik de joods-christelijke traditie (cultuur/civilisatie) twaalf keer noemt in zijn manifest en nog eens vier keer het koppelteken vergeten lijkt te zijn. Breivik roept op tot het beschermen van deze cultuur tegen de oprukkende islam.⁴

Een proces dat samenhangt met de behoefte om de eigen cultuur te behouden is de paradox van Europa: enerzijds neemt de eenwording van Europa toe, maar anderzijds is er een toename van nationalisme te bespeuren.⁵ Partijen als de PVV pleiten dan ook voor een homogene nationale identiteit, wat ten koste gaat van immigranten. De theorieën van Benedict Anderson kunnen hier als verklaring dienen. Anderson spreekt over *imagined communities*, waarbij een samenleving zelf kiest voor groepsverbondenheid en die definieert aan de hand van gemeenschappelijke waarden en normen en op grond van een gemeenschappelijk verleden. Zo ontstaat er een culturele identiteit. Veelal zijn dit gesloten culturele identiteiten om zo de eigen groep af te zetten tegen een andere groep.⁶ Een theorie die hiermee samenhangt, is die van *invention of tradition*. Eric Hobsbawm stelt dat van veel tradities wordt geclaimd dat de oud zijn, terwijl het eigenlijk recente uitvindingen zijn. Een fenomeen dat samenhangt met natievorming en de zoektocht naar een nationale identiteit en groepscohesie.⁷

In de 21ste eeuw is de joods-christelijke traditie (cultuur/civilisatie) een van de manieren geworden om de eigen cultuur te duiden en af te bakenen. Het was dus geen eeuwenoud begrip, maar een recente samenvoeging. Wanneer er wordt gesteld dat de Westerse cultuur is gebaseerd op de joods-christelijke traditie volgt automatisch de implicatie dat andere tradities niet bij onze cultuur horen; andere culturen worden dus uitgesloten. In de jaren tachtig en negentig was het motto van het Nederlandse immigratiebeleid nog 'integratie met behoud van eigen cultuur'. De legitimiteit van culturele

⁴ Andrew Berwick of Anders Breivik, 2003 *A European Declaration of Independence. De Laude Novae Militiae. Pauperus commilitones Christi Templique Solomonici* (Londen 2011). <http://www.kevinislaughter.com/wp-content/uploads/2003--A+European+Declaration+of+Independence.pdf> (geraadpleegd op 19 juni 2012).

⁵ Ruben Gowricharn, 'De Grenzen van maatschappelijke insluiting', in: Ruben Gowricharn (red.) *Falende insituties. Negen heikele kwesties in de multiculturele samenleving* (Utrecht 2006) 203-236, aldaar 221.

⁶ Ruth Wodak, 'Us' and 'Them': Inclusion and Exclusion – Discrimination via Discourse', in: Gerard Delanty, Ruth Wodak en Paul Jones (red.) *Identity, Belonging and Migration* (Liverpool 2008) 54-77, aldaar 60.

⁷ Anna Green, *Cultural History. Theory and history* (New York 2008) 109.

verschillen is in de laatste jaren afgenomen en de joods-christelijke traditie is op deze manier dus eigenlijk een middel van exclusie geworden. Er zijn verschillende theorieën over inclusie en exclusie, voornamelijk afkomstig uit de sociologie. De theorie was aanvankelijk vooral sociaal-economisch georiënteerd, maar is later verbreed.

Ik zal gaan werken met een theorie van inclusie/exclusie van sociologe en politieke wetenschapper Ruth Wodak, omdat haar theorie is gericht op politieke exclusie door middel van discours; dit sluit aan bij de koppeling van de joods-christelijke traditie aan exclusie en inclusie. In deze benadering moet de joods-christelijke (en humanistische) traditie worden gezien als een discours. Binnen het systeem van exclusie kan een bepaald discours worden gebruikt om groepen te problematiseren, marginaliseren of uit te sluiten. Dit discours kan vervolgens dienen om bepaalde beslissingen en processen van de politieke machtshebber te legitimeren. Het uitsluiten van groep gebeurt veelal indirect, door op een negatieve manier te schrijven of spreken over een bepaalde groep. Vaak wordt er eerst gewezen op het liberale, tolerante en democratische karakter van de eigen partij voordat er kritiek wordt geleverd op de 'out-group'. Dit kan impliciet of expliciet gebeuren. In dit geval is het dus handig dat Wilders zijn partij de naam Partij voor de Vrijheid heeft meegegeven. Voor de processen van inclusie en exclusie stelt Wodak de volgende definitie voor:

'Inclusion' and 'exclusion' are to be understood as the fundamental construction of 'in-groups' and 'out-groups' in various public spaces, structurally and discursively, as the basis for, and with various impact on conflicts, integration, negotiating, decision-making and the genesis of racism and anti-Semitism.⁸

Wodak doet ook een aanname over exclusie en inclusie, een die ik zal gaan onderzoeken. Ze stelt dat de inclusie/exclusie van groepen verandert door verschillende criteria die van invloed zijn op de manier waarop insiders en outsiders worden gedefinieerd op een bepaald moment; 'group memberships' worden geconstrueerd, waarbij soms een groep wordt ingesloten en soms een groep wordt uitgesloten, afhankelijk van de sociaal-politieke context en situationele factoren.⁹ In dit stuk zal vooral de factor religie worden bekeken als categorie van insluiting en uitsluiting.

⁸ Wodak, ' 'Us' and 'Them'', 61.

⁹ Ibidem, 55-57.

De theorie van Wodak zal worden gebruikt om het gebruik van de joods-christelijke traditie in de politiek te analyseren. De vraag die in dit stuk centraal zal staan is: Waarom wordt de joods-christelijke traditie gebruikt in de Nederlandse politiek? De hypothese die in dit stuk getoetst zal worden is dat de joods-christelijke traditie voor politici een middel van exclusie is. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal eerst de ontstaansgeschiedenis van het concept worden besproken. Waar komt het begrip vandaan en hoe heeft het zich ontwikkeld? Vervolgens zal worden gekeken naar de intrede van het concept in het vocabulaire van de Nederlandse politici. Na een algemeen beeld van de Nederlandse politiek te hebben geschetst zal er een casestudy volgen in hoofdstuk drie, waarin de Partij voor de Vrijheid centraal staat. De partij van Wilders maakt veelvuldig gebruik van de joods-christelijke traditie en lijkt dit vooral te doen om onwenselijke culturen uit te sluiten. Daarnaast stelt Wodak dat vooral rechtse populistten een retoriek hanteren die minderheden in een homogene groep willen onderbrengen; het individu wordt dus weggenomen. Vervolgens wordt die groep consequent gestigmatiseerd als de negatieve 'other'. Deze retoriek werkt veelal volgens vaste patronen. Als eerste wordt de eigen groep positief beschreven en de andere groep negatief om de exclusie te legitimeren. Daarnaast worden opmerkingen waarin groepen negatief worden neergezet voorafgegaan door het ontkennen van discriminatie, aldus Wodak.¹⁰ Punten die op voorhand te herkennen zijn bij de PVV, wat de partij dus interessant maakt om uitgebreider te bespreken.

Het samennemen van de joodse en christelijke traditie is controversieel. Er zijn voorstanders, maar mogelijk nog meer tegenstanders van het samenvoegen van de twee culturen. Gek genoeg is er nog geen boek verschenen waarin wordt getracht de maatschappelijke en politieke ontwikkeling van het concept in kaart te brengen. Er zijn wel vele werken verschenen over de theologische discussie rondom de samenvoeging van de twee religies. Er staan in deze discussie voornamelijk twee figuren tegenover elkaar: David Flusser en Jacob Neusner. Vooral in de jaren zeventig ontstond er kritiek op het idee van een joods-christelijke traditie. Zo schreef de Amerikaanse Jood Arthur Cohen in 1969 het artikel *The Myth of a Judeo-Christian Tradition and Other Dissenting Essays*. Cohen zet zich hierin af tegen het idee van een joods-christelijke traditie, omdat dit de joodse realiteit in de weg zou staan. Een zogenaamde joods-christelijke traditie zou het judaïsme doen vervagen. Ook de Amerikaan Neusner is van mening dat er geen sprake is van een joods-christelijke traditie,

¹⁰ Wodak, 'Us' and 'Them', 57.

van zijn hand verscheen in 1991 *Jews and Christians. The Myth of a Common Tradition*. Volgens Neusner is er op dit moment geen dialoog tussen beide religies en is die er ook nooit geweest. Er zijn ook andere geluiden te horen, zo verscheen in 1991 de bundel *Jews and Christians in a Pluralistic World*. In deze bundel van Ernst Wolfgang Böckenförde en Edward Shils wordt de dialoog tussen het christendom en het jodendom besproken. Onder andere de gedeelde wortels van beide religies komen aan bod. Dezelfde insteek heeft *When Jews and Christians Meet*, een bundel van Jacob J. Petuchowski. Flusser kan echter gezien worden als de voornaamste verdediger van de joods-christelijke traditie. Een belangrijk argument voor Flusser is dat de wortels van het christendom te vinden zijn in het jodendom; het Jodendom kan mogelijk zelfs worden gezien als de moedergodsdienst van het christendom.¹¹ Duidelijk is evenwel dat er geen sprake is van een consensus voor het gebruiken van de samenvoeging op religieus gebied.

Naast de wat meer theologische discussie rondom de joods-christelijke traditie heeft het concept vooral ook een maatschappelijke en politieke rol gespeeld. Over de ontwikkeling van de joods-christelijke traditie zijn een aantal artikelen verschenen. Het belangrijkste stuk is geschreven door Mark Silk, *Notes on a Judeo-Christian Tradition* (1984). Hij plaatst het ontstaan van de joods-christelijke traditie als politiek/maatschappelijk concept in de jaren 1930. In de artikelen die hierna zijn verschenen wordt Silk veelal aangehaald. Twee andere artikelen die als aanvulling dienen op het artikel van Silk zijn *What do we mean by 'Judeo-Christian'* van Shalom Goldman en *One Multicultural Nation Under God? Changing Uses and Meaning of the Term "Judeo-Christian" in the American Media* van Douglas Hartman, Xuefeng Zhang en William Wischstadt. Vanaf de jaren zeventig waren er vooral twee groepen die aan de haal gingen met het concept: neoconservatieven en rechtse christenen. De informatie uit de drie artikelen zal worden aangevuld met werken over deze stromingen.¹²

¹¹ David Flusser, *Judaism and the Origins of Christianity* (Jeruzalem 1988). Jacob Neusner, *Jews and Christians. The Myth of a Common Tradition* (London/Philadelphia 1991). Jacob J. Petuchowski (red.), *When Jews and Christians Meet* (New York 1988). Ernst Wolfgang Böckenförde en Edward Shils (red.), *Jews and Christians in a Pluralistic World* (New York 2005).

¹² Mark Silk, 'Notes on the Judeo-Christian Tradition in America', *American Quarterly* vol. 36 no.1 1984, 65-84. Shalom Goldman, 'What do we mean by 'Judeo-Christian'', [Religiondispatches.org](http://www.religiondispatches.org) (21 januari 2011) http://www.religiondispatches.org/archive/politics/3984/what_do_we_mean_by_%E2%80%99judeo-christian%E2%80%99_. Douglas Hartman, Xuefeng Zhang en William Wischstadt, 'One Multicultural Nation Under God? Changing Uses and Meaning of the Term "Judeo-Christian" in the American Media', *Journal of Media and Religion* 4 (4) 2005, 207-234.

Bij het ontstaan van het begrip is voornamelijk gekeken naar ontwikkelingen in de Verenigde Staten (VS). Het concept wordt ook in Europa gebruikt, maar de literatuur is vooral gericht op de VS en de herkomst van de joods-christelijke traditie ligt ook in de VS.

In hoofdstuk 1 wordt de totstandkoming en ontwikkeling van het concept van de joods-christelijke traditie besproken. Wanneer is het concept ontstaan en hoe heeft het zich in de maatschappelijke en politieke context ontwikkeld? Er zal worden gekeken naar de veranderende manier waarop het de joods-christelijke traditie is gebruikt in de politiek. Aan de hand van de theorie van Wodak zal een afweging worden gemaakt of de joods-christelijke traditie door de jaren heen een middel van exclusie is geweest.

Het tweede hoofdstuk staat in het teken van de Nederlandse politiek. Allereerst zal er worden gekeken naar de opkomst van de joods-christelijke traditie in het politieke discours. Vervolgens zal de huidige politieke situatie in Nederland worden besproken. Hoe kijken de verschillende politieke partijen aan tegen de culturele identiteit van Nederland? Spreken de partijen zich uit over de wortels van de Nederlandse samenleving? Waar is onze civilisatie op gebaseerd? Bakenen ze de Nederlandse cultuur af of stellen ze de cultuur open? Aan de hand van de verkiezingsprogramma's van de Tweede Kamer en de Europese Verkiezingen en grondbeginselprogramma's van na de Tweede Wereldoorlog zal hierover een beeld worden geschetst en zal de hypothese worden getoetst of de joods-christelijke traditie een middel van exclusie is.

In het slothoofdstuk zal een casestudy volgen over de Partij voor de Vrijheid en de ideeën van Geert Wilders en Martin Bosma. Wat zeggen zij over de Nederlandse cultuur en met name over de joods-christelijke traditie en wat is hun intellectuele motivatie hierachter? De belangrijkste bronnen hiervoor zullen de werken van Wilders en Bosma zelf zijn, aangevuld met secundaire literatuur en krantenartikelen.¹³ De PVV lijkt op voorhand de joods-christelijke traditie vooral te gebruiken om andere culturen uit te sluiten. Ze willen de Nederlandse cultuur beschermen en gebruiken de joods-christelijke traditie als een middel om dit doel te gebruiken. Er zal worden geanalyseerd of de theorie van Wodak over inclusie/exclusie terug is te zien bij de PVV. Voordat de Nederlandse politiek besproken kan

¹³ Geert Wilders, *Kies voor vrijheid. Een eerlijk antwoord* (Den Haag/ Groep Wilders 2005). Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2010). Karen Geurtsen, *Undercover bij de PVV. Achter de schermen bij de politieke partij van Geert Wilders* (Amsterdam 2010). Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2010).

worden moet eerst worden gekeken hoe de joods-christelijke traditie deel is gaan uitmaken van ons vocabulaire.

Hoofdstuk 1:

De oorsprong van de joods-christelijke traditie

*The unquestioned acceptance of “Judeo-Christian civilization” as a synonym for “Western civilization” makes it clear that history is not destiny. No one with the least knowledge of the past two thousand years of relations between Christians and Jews can possibly miss the irony of linking in a single term two faith communities that decidedly did not get along during most of that period. One suspects that a heavenly poll of long-departed Jewish and Christian dignitaries would discover majorities in both camps expressing repugnance for the term.*¹⁴

Wanneer er wordt gesproken over een joods-christelijke traditie/beschaving/cultuur worden er twee religies samengevoegd. Waar de joods-christelijke traditie aanvankelijk dan ook alleen op religieus gebied werd gebruikt, wordt het concept de laatste eeuw veelvuldig gebruikt in het politieke discours. De manier waarop de joods-christelijke wordt gebruikt, is in de loop van de jaren echter wel veranderd. Het concept is dan ook controversieel; niet alleen op religieus gebied, maar ook op politiek gebied. Bovendien waren religie en politiek innig met elkaar verbonden. Religieus en wereldlijk gezag hingen vaak nauw samen. Zowel door religieuze als politieke factoren is de geschiedenis tussen joden en christenen een bloedige geweest. De sterke verwantschap tussen beide religies zorgde ervoor dat er op zoek moest worden gegaan naar verschillen; deze verschillen werden vervolgens geaccentueerd. De christelijke geschiedenis staat dan ook bol van het antisemitisme. Joden en christenen waren dus vooral uit op exclusie in plaats van inclusie van religieuze groepen. Op het hoogtepunt van het antisemitisme ontstond er echter ook een ander geluid, een geluid van verzoening tussen joden en christenen.

Een ontstaansgeschiedenis

Aanvankelijk werd de joods-christelijke traditie alleen gebruikt in religieuze zin. In de jaren 1820 werden joden die zich tot het christendom hadden bekeerd door protestantse

¹⁴ Richard W. Bulliet, *The Case for Islamo-Christian Civilization* (New York 2004) 6.

missionarissen aangeduid als *Judeo-Christians*.¹⁵ Daarnaast werd het gebruikt om de overeenkomsten tussen beide religies in de Antieke Oudheid te omschrijven. Volgens het supplement van de *Oxford English Dictionary* verscheen het concept voor het eerst in de *Literary Guide* van 1899 op de volgende manier: ‘

*A “Judeo-christian ‘continuity’ theory” postulated the development of Church ritual out of the practises of the Second Temple.*¹⁶

Hier werd het begrip dus nog vooral gebruikt om de religieuze overeenkomsten te beschrijven. In de twintigste eeuw zou dat veranderen. De joods-christelijke traditie zou uitgroeien tot een concept dat de gedeelde waarden en overtuigingen van de joden en de christenen beschrijft, om zo de Westerse beschaving te duiden.

In de jaren dertig werd het steeds gewoner om het concept te gaan gebruiken. Zo stelde George Orwell bij een boekbespreking het volgende: ‘not acting meanly was "a thing that carries no weight in the Judaeo-Christian scheme of morals.”¹⁷ Een belangrijke rol was hierin weggelegd voor de *National Conference of Christians and Jews* (NCCJ). Deze conferentie, die eind jaren twintig was ontstaan, bestond uit een groep liberalen die reageerden op de toegenomen xenofobie in de Amerikaanse samenleving ten tijde van de Grote Depressie; ze wilden een meer open en inclusieve Amerikaanse religieuze identiteit creëren. De meer orthodoxe joden zagen niks in deze pogingen en voelden het meer als een bedreiging van hun eigen identiteit.¹⁸ Een standpunt dat in de jaren die volgden vaker zou worden ingenomen door orthodoxe joden.

De opkomst van het concept kan ook worden gezien als een reactie op het fascisme. In deze jaren waren er verschillende fascistische en antisemitische groepen die het woord christelijk toevoegden aan de naam van hun organisatie, om op deze manier aan legitimiteit te winnen. Voorbeelden hiervan zijn het *Christian Aryan Syndicate* en *Christian American Crusade*. Als reactie hierop gingen tegenstanders zich omschrijven als joods-christelijk. Zo verscheen in 1941 het handboek *Protestants Answer Anti-Semitism*, waarin het links-liberale *Protestants*

¹⁵ Goldman, ‘What do we mean by ‘Judeo-Christian’’, geen paginanummer. (geraadpleegd op 17 juni 2012).

¹⁶ Silk, ‘Notes on the Judeo-Christian Tradition in America’, 65.

¹⁷ Ibidem, 66.

¹⁸ Goldman, ‘What do we mean by ‘Judeo-Christian’’, geen paginanummer. Jonathan D. Sarna, *American Judaism. A history* (New Haven/London 2004). 266-267.

Digest zichzelf voor het eerst omschreef als een tijdschrift ten dienste van het democratische ideaal, wat impliciet verbonden is aan de joods-christelijke traditie. In deze periode waren er meerdere figuren die de nadruk legden op de joods-christelijke traditie als basis van de Westerse samenleving. Antisemitisme was volgens hen eigenlijk een aanval op Jezus en dus ook op het christendom.¹⁹

Opvallend is het feit dat de overtuiging waarmee werd gepleit voor een joods-christelijke traditie nergens groter was dan in liberale kringen. Zo werd bij de *Conference of Science, Philosophy and Religion in Their Relation to the Democratic Way of Life* in de jaren veertig steeds meer nadruk gelegd op de joods-christelijke traditie als basis van de Westerse democratie. Het volgende ideaal werd verkondigd bij de conferentie:

*Beneath all other contributing factors . . . modern democracy is rooted in the Hebrew-Christian heritage of faith in God. To deal effectively with the present crisis of civilization we must recognize that most of the cherished ideals are rooted unseverably in the Jewish-Christian Faith.*²⁰

In deze tijd was echter ook al niet duidelijk wat er nu precies wordt bedoeld met de joods-christelijke traditie en werd zeer verschillend gedacht over de waarde van het concept voor de moderne mens. Ondanks het nobele doel dat werd nagestreefd met de samenvoeging was ook niet iedereen het er mee eens dat religie werd gebruikt als wapen tegen het nazisme. Onder anderen Sydney Hook, John Dewey en Ernst Nagel konden zich er niet in vinden. Zo stelde filosoof Hook dat hiermee de rede werd verruild voor het bovennatuurlijke. Dit zou niet het juiste middel zijn om Adolf Hitler te bestrijden. Bovendien was het historisch onjuist om de religies te koppelen aan het ontstaan van de democratie.²¹ Dewey en Hook hadden eerder ook al het *Committee for Cultural Freedom* opgericht om te ageren tegen totalitaire systemen, van zowel links als rechts. Later stond Hook ook nog aan de basis van het door de *Central Intelligence Agency* (CIA) gefinancierde *Congress for*

¹⁹ Silk, 'Notes on the Judeo-Christian Tradition', 66. Sarna, *American Judaism*, 266-267.

²⁰ Silk, 'Notes on the Judeo-Christian Tradition', 67.

²¹ *Ibidem*, 68.

Cultural Freedom (CFF) dat streed tegen het communisme;²² ook in die strijd zou de joods-christelijke traditie weer worden ingezet, ondanks de kritiek op het concept.

Naast de meer filosofische kritiek van Hook was er ook weerstand tegen het idee dat twee religies samen sterk zouden staan, iets wat in zou druisen tegen het idee van een pluralistische democratische samenleving. Veel joodse auteurs zagen dit soort samentrekkingen als een bedreiging voor het judaïsme.²³ De inclusie werd dus ook gezien als een gevaar voor de eigen identiteit. Wel kan worden gesteld de joods-christelijke traditie in de aanvangsfase werd gebruikt als middel van inclusie. Zoals in de theorie van Wodak naar voren komt is het afhankelijk van situationele factoren en de historische context hoe 'group memberships' worden geconstrueerd. De jaren dertig vroegen om de inclusie van joden en christenen en zo ging de joods-christelijke traditie deel uitmaken van het politieke en maatschappelijke discours.

De strijd tegen het communisme

Na de Tweede Wereldoorlog bleef de joods-christelijke traditie een onderdeel van het vocabulaire van politici. Max Pam stelt dat het onzin is om te spreken over een joods-christelijke traditie, aangezien de christenen de joden vooral hebben vervolgd. Volgens Pam heeft het gebruik van het concept vooral te maken met het schuldgevoel dat er heerst over de Holocaust en is het ontstaan na de Tweede Wereldoorlog; een lezing die wordt ondersteund door hoogleraar religiegeschiedenis Fred van Lieburg. Het gebruik van de joods-christelijke traditie is volgens Pam dus een manier het schuldgevoel over de oorlog te kanaliseren door te wijzen op de overeenkomsten tussen joden en christenen.²⁴ In de lezing van Pam en Van Lieburg is de joods-christelijke traditie dus eigenlijk een voorbeeld van een *invented tradition*. Oprechte intenties of niet, de joods-christelijke traditie is op deze manier wel een middel van inclusie en probeert vijandschap tegen te gaan.

²² Central Intelligence Agency, 'Origens of the Congress for Cultural Freedom', 1949-1950. <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/95unclass/Warner.html> (geraadpleegd op 14 juni).

²³ Silk, 'Notes on the Judeo-Christian Tradition', 68.

²⁴ Max Pam, 'De mythe van het joods-christelijke fundament', *de Volksrant* (12 september 2007). <http://www.maxpam.nl/2007/09/de-mythe-van-het-joods-christelijke-fundament/> (geraadpleegd op 14 juni 2012). Fred van Lieburg, 'Wat is het joodse in onze 'joods-christelijke traditie'?', *Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek*. http://www.nwo.nl/nwohome.nsf/pages/NWOP_8LUATJ (geraadpleegd op 28 juni 2012).

In de naoorlogse jaren werd het concept vooral gebruikt om Amerika af te zetten tegen de Sovjet-Unie. Het communisme zou de Amerikaanse en westerse waarden die terug te voeren zijn op de joods-christelijke traditie bedreigen. De term werd een 'wapen' in de Koude Oorlog, de goddeloze Sovjet-Unie tegen het godsvruchtige Amerika. Onder andere senator Barry Goldwater maakte zich sterk voor de joods-christelijke traditie. Rond 1952 was het idee in Amerika gevestigd dat goede Amerikanen ook goede *Judeo-Christians* zouden zijn.²⁵

Eenzijds kan dus worden gesteld dat de samentrekking mogelijk het gevolg is van het schuldgevoel dat er heerste onder christenen. Voor de Amerikanen lijkt deze lezing echter niet op te gaan. Als er wordt gekeken naar de manier waarop het concept wordt ingezet, kan worden gesteld dat het vooral dient als middel om de eigen groep af te zetten tegen de 'vijandelijke' groep. Eerst als wapen tegen het nazisme en later tegen het communisme. De lezing van Pam lijkt dus niet geheel juist te zijn, alleen al door het feit dat het concept ouder is dan de Tweede Wereldoorlog. Waar het begrip aanvankelijk vooral werd gebruikt door liberalen, gaan in de naoorlogse jaren hoofdzakelijk de conservatieven aan de haal met de joods-christelijke traditie. Het concept wordt vanaf dat moment steeds meer een middel van exclusie in plaats van inclusie.

De Amerikaanse historicus en politieke wetenschapper Clinton Rossiter stelt in 1955 dan ook dat religie en het christendom onlosmakelijk verbonden zijn aan het conservatisme. 'De Amerikaanse religie moet worden verdedigd. Bovendien is alles wat wordt gezegd over het christendom natuurlijk ook van toepassing op de joodse conservatieven en het judaïsme.'²⁶ Tot op het hoogste niveau heeft het concept ondertussen ingang gevonden. De Amerikaanse president Dwight Eisenhower stelde in deze periode bijvoorbeeld het volgende:

*Our form of government has no sense unless it is founded in a deeply felt religious faith, and I don't care what it is. With us of course it is the Judeo-Christian concept but it must be a religion that all men are created equal.*²⁷

²⁵ Goldman, 'What do we mean by 'Judeo-Christian'', geen paginanummer. Sarna, *American Judaism*, 267

²⁶ Clinton Rossiter, *Conservatism in America* (Melbourne/London/Toronto 1955) 282-283.

²⁷ Silk, 'Notes on the Judeo-Christian Tradition', 65.

Toch was niet alleen de politiek de oorzaak voor het blijvende karakter van de joods-christelijke traditie. Ook vanuit de religieuze hoek werd het begrip in leven gehouden. Sinds de late jaren dertig probeerden protestantse denkers de overeenkomsten tussen beide religies te benadrukken. Een leidend figuur hierin was de protestantse theoloog Reinhold Niebuhr. Een stelling die nog wel eens werd ingenomen, is dat beide geloven elkaar ook kunnen zien als de ketterse variant van het ware geloof. Het christendom is namelijk ontstaan uit het Jodendom. Als volgeling van Niebuhr hield theoloog Will Herberg zich ook bezig met de relatie tussen het judaïsme en het christendom. Hij zag ze als één religieuze realiteit, wat niet inhield dat het één religie was. De discussies speelden zich vooral af op religieus gebied, maar de theologen waren er ook niet wars van om zich ideologisch te manifesteren in de strijd tegen het communisme. Alleen met het ware geloof is een democratie mogelijk, betoogden de theologen. Door de joods-christelijke traditie intellectueel te legitimeren droegen de theologen bij aan het Amerikaanse imago van religieuze consensus. De katholieken werden echter niet opgenomen in de joods-christelijke traditie, met als gevolg dat ze zich gingen afzetten tegen het concept.²⁸

De joods-christelijke traditie raakte meer en meer ingeburgerd en drong zelfs door tot de seculiere en wetenschappelijke wereld. Kunsthistoricus Erwin Panofsky refereerde in zijn boek *Renaissance and Resuscitations in Western Art (1960)* naar de klassieke motieven in dienst van het joods-christelijke geloof.²⁹ In de jaren zestig zou er ook een andere discussie ontstaan; voor- en tegenstanders van de joods-christelijke traditie werden zich er van bewust dat het historisch geconditioneerd was geworden. Robert Gordis zag drie socio-politieke redenen voor de opkomst van het begrip: de groei van een interreligieuze beweging na de Eerste Wereldoorlog, angst voor het communisme tijdens de depressie, en de opkomst van de pluralistische ethiek na de Tweede Wereldoorlog. De ideeën van de eerder besproken theologen zouden wat naar de achtergrond verdwijnen in de jaren zestig.³⁰ Het idee van Gordis past precies in de theorie van Wodak, waarin situationele factoren en de historische context bepalend zijn voor inclusie of exclusie.

Het idee was dus ontstaan dat het concept zich aanpast aan de historische context, iets wat later ook duidelijk te zien zal zijn in de Nederlandse politiek. In de politiek zou de

²⁸ Silk, 'Notes on the Judeo-Christian Tradition', 70-76.

²⁹ Ibidem, 79.

³⁰ Ibidem, 80.

joods-christelijke traditie blijvend gebruikt worden als middel van exclusie, met enkele uitzonderingen daargelaten.

Religieuze bezwaren en etnische diversiteit

Er ontstond ook een hernieuwde religieuze kritiek op het begrip. In 1969 kwam er een serie artikelen uit van Arthur A. Cohen onder de titel *The Myth of the Judeo-Christian tradition*. De joods-christelijke traditie bestond volgens Cohen helemaal niet. Zijn theologische argument hiervoor was dat:

*The Jews expected a redeemer to come out of Zion; Christianity affirmed that a redeemer had come out of Zion, but that he had come for all mankind. Judaism denied that claim.*³¹

De wortels voor het idee van een gedeelde traditie lagen volgens Cohen in de Verlichting. Verschillende Verlichtingsdenkers stelden dat het Judaïsme en het christendom gebaseerd zijn op verzinsels. Volgens Cohen waren de 19^e eeuwse Duitse protestanten er op uit om de joodse dimensie van het christendom te erkennen, maar het christendom vervolgens te ontdoen van elementen uit het Judaïsme die niet pasten bij hun zuivere protestantse geloof. Het resultaat was de *De-Judaizing* van de christelijke theologie. Cohen wil en passant ook de 19^e eeuwse Duitse protestanten de schuld geven van het morele verval van de Duitse kerk in de jaren dertig en het gebrek aan weerstand tegen het nazisme. Volgens Silk gaat Cohen er echter aan voorbij dat de joods-christelijke traditie juist ontstond als reactie op het nazisme. Het boek van Cohen werd evenwel ontvangen met enthousiasme.³²

In 1973 gaf Nathan Rotenstreig een verklaring voor het feit dat het concept aan relevantie had ingeboet. Het idee van een joods-christelijke civilisatie had als doel om er voor te zorgen dat de christenen de joden zagen als een groep met dezelfde traditie en om de joden te laten zien dat de christelijke cultuur open stond voor hen. In de jaren zeventig was er echter een opleving te zien van het idee van etnisch particularisme. Joden, die geheel geaccepteerd waren in de Amerikaanse samenleving, werden juist geacht hun verschil met

³¹ Goldman, 'What do we mean by 'Judeo-Christian'', geen paginanummer.

³² Silk, 'Notes on the Judeo-Christian Tradition', 81-83.

anderen te cultiveren. Het concept van een joods-christelijke traditie zou afdoen aan de joodse identiteit en zou bedoeld zijn om de joden te assimileren aan de christenen. Daarnaast zorgde de Vietnamoorlog voor het idee dat de joods-christelijke traditie juist werd gezien als een symbool van alles wat er mis zou zijn met de westerse wereld. Het beschermen van de Vietnamezen tegen het communisme pakte anders uit dan was gepland. De joods-christelijke traditie als concept was geboren uit een wens naar consensus, maar consensus was na de jaren zestig een beladen woord geworden.³³

Culture Wars

Ondanks alle kritiek op het concept, is de joods-christelijke traditie vanaf de jaren zeventig niet verdwenen uit het vocabulaire; vooral twee groepen bleven de joods-christelijke traditie gebruiken: christelijk rechts en de (neo)conservatieven. Zo ontstond eind jaren zeventig de politieke organisatie *Moral Majority*. Deze groep 'evangelicals', onder leiding van de conservatieve *televangelist* Jerry Falwell, riep op tot een terugkeer naar de joods-christelijke waarden; waarden die door de liberalen en seculiere humanisten waren ondermijnd. Bovendien stond *Moral Majority* pal achter Israël, het land werd gezien als een teken dat God zich weer met de geschiedenis was gaan bemoeien. Het ontstaan van *Moral Majority* wordt ook wel gezien als het begin van de *New Christian Right*.³⁴ Deze groep evangelische christenen zou in de jaren die volgden grote invloed gaan uitoefenen op de Amerikaanse politiek; hoewel de verschillende groeperingen het niet altijd eens waren over de verschillende doelen, ageerden ze wel allemaal tegen het morele verval van de Westerse maatschappij. Dit verval ging gepaard met liberale zaken als homoseksualiteit, abortus en euthanasie. Daarnaast wilden ze zo veel mogelijk vrijheid en individualiteit om te handelen. Een ander stokpaardje was de strijd tegen het communisme.³⁵

De joods-christelijke traditie werd in deze jaren ook een onderdeel van de zogenaamde *Culture Wars*. De conservatieven gebruikt het concept als afbakening van de Amerikaanse cultuur. Deze Amerikaanse *Culture Wars* worden veelal getypeerd als de strijd tussen aanhangers van conservatieve en traditionele waarden tegenover aanhangers van

³³ Silk, 'Notes on the Judeo-Christian Tradition', 83.

³⁴ Goldman, 'What do we mean by 'Judeo-Christian'', geen paginanummer.

³⁵ Jerome L. Himmelstein, 'The New Right' in: Robert C. Liebman en Robert Wuthnow (red.), *The New Christian Right. Mobilization and Legitimation* (New York 1983) 15-17. Clyde Wilcox en Carin Robinson, *Onward Christian Soldiers? The Religious Right in American Politics* (New York 2010) 10.

progressieve en liberale waarden. De voornaamste kritiek van de conservatieven is dat tradities, de Westerse beschaving en familiewaarden worden ondermijnd. De schuldigen zijn de seculiere humanisten, ethische relativisten en de niet-Europese buitenlanders.³⁶ De joods-christelijke traditie werd dus weer ingezet als middel om de eigen cultuur af te bakenen en duidelijk te maken wat daar niet onder valt; er bestaat een exclusieve Amerikaanse cultuur, en die is gebaseerd op de joods-christelijke traditie.

Naast *Moral Majority* zijn er nog vele groeperingen en neoconservatieve denktanks die ijveren voor het behoud van de joods-christelijke traditie. Drie voorbeelden hiervan zijn *Ethics and Public Policy Center* (EPPC), het *Institute for Advanced Strategic and Political Studies* (IASPS) en het *Acton Institute for the Study of Religion and Liberty*. In 1976 werd het EPPC opgericht met als doel de waarden van de joods-christelijke traditie toe te passen op het publieke beleid.³⁷ Het IASPS (1984) heeft als doel het beschermen van de Westerse waarden, waaronder de joods-christelijke traditie. Het verdedigen van deze waarden was nodig doordat de Westerse elite de islam zou willen integreren in de Westerse cultuur.³⁸ Het in 1990 opgerichte *Acton Institute* heeft een lijst van kerndoelen opgemaakt. Als aanvangsstatement staat dat de organisatie de joods-christelijke waarheden wil integreren met de principes van de vrije markt.³⁹ Voor al deze organisaties kan worden gesteld dat het afbakenen van de eigen manier van leven het hoofddoel is.

Vanaf het einde van de jaren tachtig werd het concept ook steeds meer een manier om kritiek te leveren op de multiculturele samenleving. De angst voor multiculturalisme is misschien wel het treffendst verwoord door Patrick Joseph (Pat) Buchanan:

*Our Judeo-Christian values are going to be preserved and our Western heritage is going to be handed down to future generations and not dumped on some handfill called multiculturalism.*⁴⁰

³⁶ Todd Gitlin, *The Twilight of Common Dreams. Why America is Wracked by Culture Wars* (New York 1995) 1-3.

³⁷ Ethics and Public Policy Centre, 'About EPPC', <http://www.eppc.org/about/> (geraadpleegd op 17 juni 2012).

³⁸ The Institute for Advanced Strategic and Political Studies, <http://www.israeleconomy.org/index.php> (geraadpleegd op 17 juni 2012).

³⁹ Acton Institute, 'Acton Institute Core Principles', <http://www.acton.org/about/acton-institute-core-principles> (geraadpleegd op 17 juni 2012).

⁴⁰ Hartman, Zhang en Wischstadt, 'One Multicultural Nation Under God?' 208.

Buchanan was adviseur van de republikeinse presidenten Richard Nixon, Gerald Ford en Ronald Reagan; Reagan genoot tijdens zijn ambtstermijn de steun van religieus rechts. Als president van Amerika stelde Reagan dat het antwoord op al onze vragen te vinden is in de Bijbel.⁴¹

Er waren echter ook tegengeluiden te horen. Zo was bijvoorbeeld Edward Said het er niet mee eens dat de term werd gebruikt om de dominante identiteit van de Amerikaanse samenleving te duiden.⁴² De term werd af en toe ook nog gebruikt om groepen dichter bij elkaar te brengen. Zo probeerden Jimmy Carter en Jesse Jackson de relatie tussen de joden en de *African-Americans* te verbeteren door te wijzen op een gedeelde religieuze achtergrond. Jackson stelde in 1985:

*We are co-partners in a long and rich religious history – the Judeo-Christian tradition.*⁴³

Botsende beschavingen

Het 'negatieve' gebruik van het concept zou echter de boventoon blijven voeren. Het geloof in niet verenigbare culturen werd in 1993 versterkt door de verschijning van Samuel Huntingtons essay *The Clash of Civilizations*. In 1996 had Huntington zijn idee verder uitgewerkt en verscheen een boek met dezelfde titel, aangevuld met *and the Remaking of World Order*. Volgens de neoconservatieve Huntington hebben civilisaties of culturen de rol overgenomen van naties en ideologieën en zullen in het vervolg van onze geschiedenis botsingen ontstaan tussen de verschillende culturen.⁴⁴ Een aantal keren haalt Huntington auteurs aan die de strijd tussen de islamitische civilisatie en de Westerse civilisatie koppelen aan het joods-christelijke erfgoed. Het toekomstige conflict tussen de Westerse beschaving en de islamitische beschaving zou een reactie van de moslims zijn op het verspreiden van de joods-christelijke waarden.⁴⁵

Een Amerikaanse neoconservatieve denktank die onder andere inspeelde op het idee van botsende beschavingen is het *Project for a New American Century* (PNAC). Het

⁴¹ Hartman, Zhang en Wischstadt, 'One Multicultural Nation Under God?', 214.

⁴² Ibidem, 214

⁴³ Ibidem, 213.

⁴⁴ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York 2003).

⁴⁵ Huntington, *The Clash of Civilizations*, 212.

belangrijkste doel van de in 1997 opgerichte denktank was dat Amerika zich weer als leider van de wereld zou gaan opstellen en de Amerikaanse principes zou verspreiden over de wereld. Onder de oprichters bevonden zich Jeb Bush, Dick Cheney, Francis Fukuyama, Steve Forbes, Donald Rumsfeld, Paul Wolfowitz, Donald Kagan en Elliot Abrams. Verschillende van deze figuren zouden later in de regering van George W. Bush komen en de drijvende kracht zijn achter de invasie van Irak. In een bundel over het optreden van de Verenigde Staten in de wereld na 9/11 wordt het PNAC ook aan de joods-christelijke traditie gekoppeld. Een aantal van de leden van de denktank zouden eerder ook verbonden zijn geweest aan organisaties die opkwamen voor het behoud van de joods-christelijke traditie. Zo was bijvoorbeeld Abrams verbonden aan het *Ethics and Public Policy Center*.⁴⁶ Duidelijk is in ieder geval dat de joods-christelijke traditie een concept is dat wijdverspreid is in de Amerikaanse politiek.

Na 9/11 is de term vooral weer een middel geworden om de eigen groep te differentiëren tegenover de ‘vijandelijke’ groep. Door de eigen cultuur joods-christelijk te noemen wordt duidelijk gemaakt dat moslims daar niet bij horen. Onder andere de conservatieve Amerikaanse predikant Dennis Prager gebruikt het concept op deze manier. Prager schreef een serie artikelen over de joods-christelijke traditie; hij betoogt vooral dat deze traditie beschermd moet worden tegen de multiculturele samenleving en stelt dat zowel Amerika als de joden uitverkoren zijn.⁴⁷ Amerika neemt volgens Prager een bijzondere positie in, hij verwoordt dit op de volgende manier:

*Along with the belief in liberty—as opposed to the European belief in equality, the Muslim belief in theocracy, and the Eastern belief in social conformity—Judeo-Christian values are what distinguish America from all other countries.*⁴⁸

Tot in de hoogste Amerikaanse kringen wordt het idee van het Amerikaanse exceptionalisme onderstreept. Zo stelde presidentskandidaat John McCain in 2008 het volgende:

⁴⁶ Tom Barry en Jim Lobe, ‘The People’, in: John Feffer (red.), *Power Trip. U.S. Unilateralism and Global Strategy after September 11* (New York 2003) 39-50, aldaar 42.

⁴⁷ Dennis Prager, ‘What does ‘Judeo-Christian’ mean?’, *Jewishworldreview.com* (30 maart 2004). http://www.jewishworldreview.com/0304/prager_2004_03_30_04.php3 (geraadpleegd op 17 juni 2012).

⁴⁸ Dennis Prager, ‘What does ‘Judeo-Christian’ mean?’ (geraadpleegd op 17 juni 2012).

*The number one issue people should make selection of the president of the United States is 'Will this person carry on the Judeo-Christian tradition that has made this nation the greatest experiment in the history of mankind?'*⁴⁹

Ondanks het feit dat het concept gepolitiseerd is, verschijnen er ook nog boeken over de joods-christelijke traditie die meer ingaan op de religieuze kern. In 2010 verscheen *In Defense of Faith* van David Brog. De ondertitel luidt *The Judeo-Christian Idea and the Struggle for Humanity*. Brog probeert de toenemende kritiek op religie als katalysator van geweld te weerleggen. Het basisidee van het judaïsme en het christendom is volgens Brog dat de mens is geschapen naar het evenbeeld van God. Alle mensen zijn gelijk. Heb je naasten lief. Dit is waar Brog naar refereert als hij spreekt over het joods-christelijke idee.⁵⁰ In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat deze lezing ook wordt onderkend door ChristenUnie-politicus André Rouvoet.

Wat in ieder geval duidelijk is geworden wanneer er wordt gekeken naar de geschiedenis van de joods-christelijke traditie als concept, is dat het op maatschappelijk/politiek niveau op twee manier wordt gebruikt: als middel voor inclusie en exclusie. In de jaren dertig, een tijd van antisemitisme en xenofobie, werd de joods-christelijke traditie door liberalen gebruikt om joden en christenen te binden. In de naoorlogse jaren gingen conservatieve Amerikanen aan de haal met het concept. Zij markeerden met de joods-christelijke traditie het verschil met het goddeloze communisme. Vanaf eind jaren zeventig zouden vooral rechtse christenen en neoconservatieven gebruik maken van het begrip om te ageren tegen de multiculturele samenleving en het moreel verval van de Amerikaanse cultuur. De Amerikaanse ontwikkelingen rondom de joods-christelijke cultuur zijn goed in te passen in de theorie van Wodak. Zo wordt de negatieve 'other' door de jaren heen neergezet als wezensvreemd aan de joods-christelijke traditie. Groepen worden geproblematiseerd, onder andere door gebruik te maken van de joods-christelijke traditie als kenmerk van de 'juiste' beschaving. De inzet van het concept is zoals Wodak betoogt afhankelijk van de historische context en situationele factoren; de joods-christelijke traditie wordt ingezet tegen communisten, humanisten, multiculturalisten en

⁴⁹ Goldman, 'What do we mean by 'Judeo-Christian'', geen paginanummer.

⁵⁰ David Brog, *In Defense of Faith: The Judeo-Christian Idea and de the Struggle for Humanity* (New York 2010) XIII-XIV.

moslims. Enkele uitzonderingen op het 'negatieve' gebruik van de joods-christelijke traditie zijn Jesse Jackson en Jimmy Carter, zij wilden juist groepen met elkaar verzoenen.

In deze trend kan ook een uitspraak van PvdA'er Ella Vogelaar worden gezien. De Minister van Wonen, Wijken en Integratie stelde in 2007 dat onze historie is gevormd door de joodse en christelijke traditie, maar dat we mogelijk over een aantal eeuwen zullen spreken over de joods-christelijk-islamitische traditie. Zo gebruikt Vogelaar de samenvoeging als een middel van inclusie, iets dat niet door iedereen werd gewaardeerd. Er ontstond een hevig debat waarin de SGP, de VVD en met name Geert Wilders kritiek uitten het idee. De leider van de Partij voor de Vrijheid noemde Vogelaar 'knettergek'.⁵¹ De joods-christelijke traditie als politiek concept heeft dus ook zijn intrede gedaan in de Nederlandse politiek. In het volgende hoofdstuk zal worden ingezoomd op de rol van de joods-christelijke traditie in Nederland.

⁵¹ Ger de Groot, 'Wat er in religies echt toe doet is de oppervlakte; het is de vraag of louter privébeleving van godsdienst wel zo wenselijk is', *NRC Handelsblad* (12 september 2007) 6.

Hoofdstuk 2:

De Nederlandse cultuur volgens de politiek partijen

Wij zijn een land met Joods-christelijke en humanistische wortels. Alles wat we hebben komt daaruit voort: onze welvaart, scheiding van kerk en staat, democratie. Iedereen in Nederland, gelovig of seculier, mag daar trots op zijn. De laatste decennia wordt geprobeerd het vertrouwde welvarende, gezellige en democratische Nederland in de afgrond te werpen van een multiculturele heilstaat. Onze cultuur staat zwaar onder druk. Islamisering, cultuurrelativisme, tegen het Westen, afkeer van alles dat riekt naar patriottisme bepaalt de denkwijze van onze elites.⁵²

– Verkiezingsprogramma PVV (2010).

De Nederlandse politiek heeft grote veranderingen doorgemaakt in het eerste decennium van de 21ste eeuw. In 2002 was er de opkomst van Pim Fortuyn die het integratievraagstuk en de problemen van de multiculturele samenleving op de politieke agenda zette. In het verkiezingsprogramma van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) in 2002 greep Fortuyn terug op de joods-christelijke en humanistische traditie van onze samenleving. Het probleem van de immigranten zou zijn dat ze de ontwikkeling van deze traditie niet hebben meegemaakt.⁵³ Fortuyn gebruikt hier dus de joods-christelijke traditie om moslims als groep te problematiseren, wat aansluit op de hypothese dat de joods-christelijke traditie een middel van exclusie is. Bovendien creëert Fortuyn door immigranten als een groep te benaderen een homogene groep, waarbij immigranten worden ontdaan van hun individualiteit. Na de dood van Fortuyn bleek de LPF stuurloos en viel de partij uiteen. De leemte die ontstond werd opgevuld door Geert Wilders, die in 2004 uit de fractie van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) stapte. In hoofdstuk drie zal dieper worden ingegaan op Geert Wilders en zijn Partij voor de Vrijheid (PVV), maar nu zal eerst worden gekeken naar de ontwikkeling de joods-christelijke (en humanistische) traditie in de politiek na de Tweede Wereldoorlog.

⁵² Partij voor de Vrijheid, *Verkiezingsprogramma 2011-2015. Een agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen*, 33. http://pvv.nl/images/stories/Webversie_VerkiezingsProgrammaPVV.pdf (geraadpleegd op 7 juni 2012).

⁵³ Lijst Pim Fortuyn, *Verkiezingsprogramma 2002. Zakelijk met een hart*, 5. http://www.montesquieu-instituut.nl/9291000/d/vtk2002_vp_lpf.pdf (geraadpleegd op 7 juni 2012).

Vervolgens zal er een beeld worden geschetst van de manier waarop de politieke partijen de Nederlandse samenleving/cultuur omschrijven. Staan de partijen voor een open cultuur of is er een Nederlandse cultuur waaraan moet worden geassimileerd? Is er sprake van insluiting of van uitsluiting. Ook in de Nederlandse politiek zal blijken dat de joods-christelijke traditie vooral wordt gebruikt als middel van exclusie.

De joods-christelijke traditie voor de 21ste eeuw

In de naoorlogse jaren benadrukten alle partijen, behalve de Partij van de Arbeid (PvdA) en de Communistische Partij Nederland (CPN), het christelijke karakter als basis van Nederland.⁵⁴ Een passage uit het programma van de Katholieke Volkspartij (KVP) is kenmerkend voor het standpunt van de verschillende (confessionele) partijen. Het doel van de KVP is namelijk 'het bevorderen onder geheel het volk van de Nederlandse cultuur, gebaseerd op de Christelijke beginselen.'⁵⁵ Zelfs de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) heeft het volgende urgentiepunt opgenomen in het programma:

*Bevordering der samenwerking, zowel cultureel, economisch als militair, van alle democratische staten ter verdediging van de Christelijke beschaving.*⁵⁶

Pas in 1956 laat de VVD de christelijke waarden achterwege in het verkiezingsprogramma en neemt het daarmee afstand van de confessionele partijen.⁵⁷ Geen van de politieke partijen beroept zich tot de jaren negentig op een joods-christelijke traditie, maar het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) heeft wel een aantal interessante standpunten opgenomen in het partijprogramma. In 1963 zet het GPV zich af tegen de Koran en Mohammed die passages uit de Bijbel zou hebben gebruikt om Jezus te verloochenen. In geen van de andere partijprogramma's komt de Koran of de islam ter sprake.⁵⁸ Het is opvallend dat het GPV in de

⁵⁴ <http://www.rug.nl/dnpp/verkiezingen/2ekamer/program/1948/index> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

⁵⁵ Katholieke Volkspartij, *Programma KVP Tweede Kamerverkiezingen 1948*, 1.

<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1948/kvp48.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

⁵⁶ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Programma VVD Tweede Kamerverkiezingen 1948*, 1.

<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1948/vvd48.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

⁵⁷ <http://www.rug.nl/dnpp/verkiezingen/2ekamer/program/1956/index> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

⁵⁸ Gereformeerd Politiek Verbond, *Verkiezingsmanifest 1963. Den vaderland getrouwen*, 3.

<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1963/GPV20de20vaderland20getrouwe1.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

jaren zestig spreekt over de islam. Het aantal islamitische immigranten in Nederland is in deze jaren nog miniem. Vier jaar later zet de GPV zich af tegen het humanisme dat de regering in is gesloten met de PvdA.⁵⁹ ‘Deze denkwijze moet niet de overhand krijgen in Nederland’. Bij de eerste verkiezingen in de jaren zeventig ageert de GPV tegen losgeslagen Nederlanders:

Nationale symbolen en tradities worden in ons land door een provocerende minderheid verguisd, de christelijke zede bespot en vervangen door nihilisme op zedelijk gebied, elk gezag ontkend en systematisch aangevallen, de nationale defensie geleidelijk verder afgebroken en van slagvaardigheid beroofd.⁶⁰

Het is dan ook niet verwonderlijk dat historicus James Kennedy het GPV typeerde als ‘het symbool voor een christelijke orthodoxie, die dapper bleef standhouden en niet capituleerde voor de tijdsgeest’.⁶¹ Het was namelijk de tijd van toenemende ontkerkelijkheid. De confessionele partijen verloren langzaamaan terrein. Het is mogelijk dat het GPV zich juist hierdoor extra profileerde als dé partij voor orthodoxe christelijke waarden en toen al wilde waken voor andere (religieuze) invloeden op de Nederlandse cultuur.

In het algemeen kan worden gesteld dat vanaf de Tweede Wereldoorlog de confessionele partijen zich hebben gericht op het benadrukken van de christelijke wortels van onze beschaving en het behoud hiervan. De Nederlandse identiteit werd verbonden aan de christelijke normen en waarden. In 1980 fuseerden drie van deze confessionele partijen; de Anti-revolutionaire Partij, de Katholieke Volkspartij en de Christen-Historische Unie vormden samen het Christen-Democratisch Appèl (CDA). Het CDA zou vanaf dat moment de grootste christelijke partij van Nederland worden.

⁵⁹ Gereformeerd Politiek Verbond, *Nederlands manifest 1967*, 2.
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1967/gpv67.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

⁶⁰ Gereformeerd Politiek Verbond, *Verkiezingsmanifest 1971*, 3.
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1971/gpv71-def.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

⁶¹ Ewout Klei, ‘Een toevlucht voor de Zijnen’. Het Politiek Gereformeerd Verbond (1948-2003) in: Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.) *Van de Marge naar de macht. ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam 2010) 11-30, aldaar 16.

In 1986 stelt het CDA dat onze cultuur verankerd is in de christelijke en humanitaire waarden. Het gaat hier echter niet zozeer om waarden die afgeleid zijn uit het humanisme, maar vooral om menslievende waarden. In de jaren die volgen zal het CDA het echter alleen nog hebben over de christelijke waarden.⁶² Tot het moment dat de LPF de joods-christelijke traditie gebruikte in het verkiezingsprogramma van 2002 werd het concept bij Nederlandse verkiezingen alleen gebruikt door de Reformatorisch Politieke Federatie (RPF). In 2001 vormde de RPF samen met de GPV de ChristenUnie (CU). De RPF stelde in 1994 het volgende:

*[De Nederlandse] identiteit is gestempeld door de joods-christelijke levens- en wereldbeschouwing: de invloed van het christendom op de Nederlandse cultuur, het rechtsstelsel, het politieke systeem, de maatschappelijke verhoudingen en het geestelijk klimaat is groot geweest. Met andere woorden: dit Nederland heeft zich in de loop der eeuwen op een geheel eigen wijze ontwikkeld tot wat het nu is.*⁶³

De RPF creëert hiermee een positief beeld van de eigen groep, een uniek land met een eigen identiteit. Vier jaar later verdween de term uit het verkiezingsprogramma en werd er gesproken over een christelijk-sociaal perspectief.⁶⁴ Eveneens in 1994 pleitten de Centrum Democraten (CD) en het Patriottistisch Democratisch Appèl (PDA) voor het in stand houden van de christelijke en humanistische waarden zoals die in onze cultuur verankerd zijn. Volgens het PDA moet Nederland de eigen cultuur en identiteit beschermen tegen de 'grootscheepse binnenstroming van vreemde culturen'.⁶⁵ De theorie van Wodak is hierin te

⁶² Christen-Democratisch Appèl, *Programma CDA Tweede Kamerverkiezingen 1986*, 64.

<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1986/cda86.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

⁶³ Reformatorisch Politieke Federatie, *Verkiezingsprogramma 1994-1998. Verantwoord, rechtvaardig. Kiezen en delen. Christelijk-sociaal perspectief*, 7.

<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1994/rpf94.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

⁶⁴ Reformatorisch Politieke Federatie, *Verkiezingsprogramma 1998-2002. Recht uit het hart. Christelijk-sociaal perspectief*, 5,6,8. <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1998/rpf98-conc.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

⁶⁵ Patriottistisch Democratisch Appèl, *Ideologisch manifest 1994-1998*, 1.

<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1994/pda94.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012). Centrum Democraten, *Partijprogramma Verkiezingen Tweede Kamer 1994-1998. Oost West, thuis best*, 4,7. <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1994/cd94.pdf>

herkennen. De CD en het PDA leggen de nadruk op de culturele identiteit van Nederland om aan te tonen dat immigranten een probleem vormen. Andere culturele groepen worden geproblematiseerd. Door te wijzen op de culturele achtergrond van Nederland proberen de CD en het PDA te legitimeren dat ze andere groepen willen uitsluiten.

Als we kijken naar de partijprogramma's voor de Europese verkiezingen valt op dat de joods-christelijke traditie ook in 1994 wordt genoemd. Vanaf dat jaar is de joods-christelijke traditie opgenomen in het programma van de Europese Volkspartij (EVP), waar het CDA deel van uit maakt. In het programma van 1994 is de volgende passage opgenomen:

Wij, christen-democraten zijn ervan overtuigd dat de politiek een aanzienlijke verantwoordelijkheid draagt bij het beantwoorden van deze vraag. Daarom zet de EVP er zich voor in dat de joods-christelijke, Westerse traditie en haar waarden worden overgedragen, waarden die mede aan de grondslag van Europa liggen. Basis van deze traditie is de eerbied voor de waardigheid en de individuele vrijheid van de menselijke persoon, die niet gemanipuleerd mag worden. Uit deze traditie is een mens- en maatschappijbeeld geboren dat eenieder die tot deze cultuurgemeenschap behoort, toch toelaat er aan deel te nemen of er zich in te integreren met behoud van de eigen identiteit.⁶⁶

In de drie verkiezingsprogramma's die hieraan voorafgingen werd er nog niet gesproken over de joodse traditie, maar alleen over de wortels van de christelijke traditie. Naast het CDA maken onder andere de *Christlich Demokratische Union/Christlich-Soziale Union* (CDU/CSU) en Christen-Democratisch en Vlaams (CD&V) deel uit van de EVP. In Duitsland was er rond de eeuwwisseling een debat gaande over de zogenaamde *Leitkultur*, de dominante cultuur. Bassam Tibi muntte in 1998 het begrip en leverde kritiek op de manier waarop er in Duitsland werd omgegaan met de multiculturele samenleving. Het CDU/CSU probeerde vat op de *Leitkultur* te krijgen, maar er blijven verschillende interpretaties over

(geraadpleegd op 8 juni 2012). Centrum Democraten, *Partijprogramma verkiezingen Tweede Kamer 1998-2002. Trouw aan rood wit blauw!*, 7.

<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1998/cd98.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).

⁶⁶ Europese Volkspartij, *Actieprogramma 1994-1999. Europa 2000. Eenheid en verscheidenheid*, artikel 629. http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/EurVerk/EVP_1994_verkiezingsprogramma_EP.pdf (geraadpleegd op 15 juni 2012).

het concept. CDU-politicus Peter Müller stelde dat de Westerse, christelijke cultuur, is ontstaan uit het christendom, het judaïsme, de antieke filosofie, het humanisme, het Romeinse recht en de Verlichting. Het CDU/CSU heeft bovendien traditioneel altijd al kritiek gehad op de multiculturele samenleving. In de komst van immigranten zagen ze een bedreiging van de eigen culturele identiteit.⁶⁷ Het is dus mogelijk geen toeval dat juist in het EVP-programma van 1994 de joods-christelijke traditie verschijnt; Het CDU/CSU zou hier mogelijk de drijvende kracht achter kunnen zijn. Eens te meer ook een bewijs dat de joods-christelijke traditie als middel van exclusie of inclusie afhankelijk is van de sociaal-politieke context, zoals Wodak betoogt. De EVP maken dus duidelijk waar de wortels van onze beschaving liggen, toch stellen ze ook dat er ruimte is voor het behouden van de eigen identiteit.

In 2009 worden ook het humanisme, de Renaissance en de Verlichting toegevoegd aan de beschrijving van de Westerse cultuur en waarden.⁶⁸ De erkenning van de humanistische invloed op onze cultuur is opmerkelijk te noemen, gezien het feit dat het humanisme en religie op gespannen voet met elkaar staan. Volgens het humanisme beperkt religie de autonomie van de mens, terwijl gelovigen vinden dat het humanisme zich heeft afgewend van de goddelijke levenslessen. De orthodoxere christelijke partijen verwerpen het humanisme dan ook nog steeds. De afbakening van de eigen cultuur door de CDA en de EVP kan wel weer worden gezien als een middel van exclusie. Onze cultuur is gevormd door deze ontwikkelingen en deze cultuur moet worden beschermd.

Het was echter niet de CU of het CDA die de joods-christelijke traditie terug hebben gebracht in de Nederlandse politiek, maar de LPF. De partij van Fortuyn legde nadruk op de joods-christelijke traditie als basis van de Nederlandse samenleving om duidelijk te maken dat immigranten zich hieraan zouden moeten assimileren. Zo noemde Fortuyn de islam een 'achterlijke cultuur'. Bovendien stelde Fortuyn in zijn boek de *Puinhopen van acht jaar Paars* dat moslims dominant mochten zijn in hun eigen deel van de wereld, maar dat wij de baas zijn over ons deel van de wereld. De joods-christelijke traditie was voor Fortuyn dus duidelijk een middel van exclusie, de islam moest worden uitgesloten van onze cultuur. Fortuyn had

⁶⁷ Joes Segal, 'Pokeren met waarden - Het debat over 'Leitkultur' en de multiculturele samenleving', in: Patrick Dassen & Ton Nijhuis (red.), *Gegijzeld door het verleden, Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 243-257.

⁶⁸ Europese Volkspartij, *Actieprogramma van de Europese Volkspartij 2004-2009*, 5. <http://www.rug.nl/dnpp/verkiezingen/eu-p/2004/cda.pdf> (geraadpleegd op 15 juni 2012).

een gevoelig snaar geraakt en vooral zijn anti-immigranten standpunten sloegen aan bij de kiezers.⁶⁹

In de jaren na Fortuyn zou de joods-christelijke traditie dan ook vaker terug te vinden zijn in de verkiezingsprogramma's. In 2006 komt de samenvoeging alleen voor bij de CU en de PVV. Het CDA heeft het in 2006 nog over een joodse, christelijke en humanistische cultuur waarin ook plaats is voor andere culturen, waaronder de islamitische cultuur. In 2010 maakt het CDA echter gebruik van het koppelteken en voegt het de joodse en christelijke traditie samen. De PVV gebruikt het concept zowel in 2006 als in 2010 drie keer. De meeste politieke partijen hebben het in hun verkiezingsprogramma's niet over een joods-christelijke traditie.

Vrijzinnig en seculier

Twee partijen die in hun gedachten over de Nederlandse cultuur en samenleving redelijk dicht bij elkaar staan zijn GroenLinks (GL) en Democraten '66 (D66). Beide partijen leggen de nadruk op het individu en hameren op het vrijzinnige karakter van Nederland. Om het programma van GL te citeren: 'Iedereen heeft recht op een eigen mening, religie, leefstijl of seksuele voorkeur.' Waarden die door D66 worden gedeeld.⁷⁰ Of zoals D66 stelt: 'Mensen zijn niet gelijk, wél gelijkwaardig. Mensen zijn verschillend en wij willen dat de overheid ruimte laat voor die verschillen.'⁷¹ GL is er trots op dat Nederland eeuwenlang voorop liep wat betreft godsdienstvrijheid.⁷² De nadruk ligt voor deze partijen op een vrijzinnige samenleving waarin verschillen worden geaccepteerd.

Ook op het gebied van integratie en een vermeende Nederlandse cultuur kunnen GroenLinks en D66 door één deur. Beiden zijn van mening dat immigranten de Nederlandse taal moeten leren, maar stellen ook dat dé Nederlandse cultuur niet echt bestaat.⁷³ In het

⁶⁹ Erik Snel en Femke Stock, 'Debating Cultural Difference: Ayaan Hirsi Ali on Islam and Woman', in: Ralph Grillo (red.), *The Family in Question. Immigrant and Ethnic Minorities in Multicultural Europe* (Amsterdam 2008) 113-134, aldaar 116.

⁷⁰ GroenLinks, *Verkiezingsprogramma 2006-2010. Groei mee*, 4. <http://politiekvoorjongeren.nl/wp-content/uploads/2011/02/Groei-Mee-verkiezingsprogramma-2006-GroenLinks.pdf> (geraadpleegd op 6 juni 2012). D66, *Verkiezingsprogramma 2006-2010. Het gaat om mensen*, 15. http://www.d66.nl/9359000/d/tk06_vp_d66_internet.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2012)

⁷¹ Democraten '66, *Het gaat om mensen*, 14.

⁷² GroenLinks, *Verkiezingsprogramma 2010. Klaar voor de toekomst*, 35. <http://tweedekamer.groenlinks.nl/files/VerkiezingsprogrammaGroenLinks2010.pdf> (geraadpleegd op 6 juni 2012)

⁷³ GroenLinks, *Klaar voor de toekomst*, 7.

integratiedebat wordt gehamerd op de Nederlandse gebruiken en tradities, zonder beseft dat deze al eeuwenlang beïnvloed worden door ontmoetingen met andere culturen. Het krampachtig vasthouden aan zogenaamde ‘gezamenlijke’ Nederlandse gebruiken heeft impliciet tot gevolg dat grote groepen van de Nederlandse bevolking worden uitgesloten. D66 wil af van het ‘onder dwang’ integreren en inburgeren en weigert uit te gaan van een éénvormige identiteit.⁷⁴

GL wil een open samenleving die ruimte biedt aan wat afwijkt. Dat vraagt om een open cultuur waarin verschillende leefstijlen, waarden en politieke opvattingen elkaar tegenkomen.⁷⁵ Of in de woorden in van D66: ‘Een open samenleving in een globaliserende wereld biedt ruimte voor verschil.’⁷⁶

Het is niet verwonderlijk dat GL en D66 geen uitspraken doen over religie en de mogelijke christelijke achtergrond van Nederland. Beide partijen willen zich profileren als progressief en met name D66 als een liberale partij. Zowel GL als D66 staat dus voor een inclusieve samenleving, van religieuze exclusie is geen sprake.

De Socialistische Partij

De SP gaat vooral uit van een samenleving die mensen bindt. Een methode om dit te bereiken is volgens de SP een Huis van de Geschiedenis. Op deze manier kan duidelijk worden gemaakt wat ons, het Nederlandse volk, bindt. Volgens de SP is het nodig dat we weten waar we vandaan komen, anders kunnen we ook niet bepalen waar we naar toe willen. Het is duidelijk dat de meeste inwoners van ons land zich Nederlander voelen. Vergaande Europese integratie moet dus worden tegengegaan.⁷⁷ De SP gaat verder niet echt in op wat die Nederlandse identiteit dan voorstelt en wat het is dat het Nederlandse volk bindt.

Over de integratie heeft de SP een duidelijker standpunt. De SP stelt dat het al jaren heeft geprobeerd om het immigratievraagstuk op de politieke agenda te krijgen en dat het onderwerp nu is gekaapt door rechtse partijen. SP is van mening dat migranten zich moeten

⁷⁴ Democraten ‘66, *Het gaat om mensen*, 85. Democraten ‘66, *Verkiezingsprogramma 2010. Ja anders D66*, 70, 75. http://www.d66.nl/d66nl/document/verkiezingsprogramma_tweede_kamer_3/f=/viefi112am4.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2012).

⁷⁵ GroenLinks, *Groei mee*, 24. GroenLinks, *Klaar voor de toekomst*, 35.

⁷⁶ Democraten ‘66, *Het gaat om mensen*, 85.

⁷⁷ Socialistische Partij, *Verkiezingsprogramma 2006-2010. Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*, 3, 51, 69. <http://www.sp.nl/2006/programma/SP-verkiezingsprogramma2006.pdf> (geraadpleegd op 6 juni 2012)

openstellen voor de waarden en de cultuur van de samenleving waar ze nu deel van uitmaken. De Nederlandse samenleving moet op haar beurt de juiste voorwaarden creëren voor integratie. Samenleven is geen kwestie van dezelfde religie hebben of dezelfde cultuur. Samenleven is dezelfde taal spreken, samen wonen, samen naar school gaan en samen werken.⁷⁸ Over een bepaalde oorsprong van de Nederlandse samenleving doet de SP geen uitspraken, maar er wordt dus wel gehamerd op het belang van kennis over de Nederlandse geschiedenis. Op deze manier schippert de SP een beetje tussen het benadrukken van het unieke karakter van Nederland en het open staan voor andere culturen. De partij lijkt rekening te houden met de potentiële SP-stemmers, mensen die veelal ook open staan voor de PVV of de Partij van de Arbeid (PvdA).

Partij van de Arbeid

Ook de PvdA beschrijft in de verkiezingsprogramma's van 2006 en 2010 niet een specifieke traditie waar de Nederlandse cultuur op zou zijn gebaseerd. De PvdA geeft wel aan dat het staat voor vrijheid, democratie, rechtvaardigheid, duurzaamheid en solidariteit; de PvdA wil een trots Nederland dat bekend staat als tolerant, rechtvaardig en veelzijdig, met gezonde inwoners die kunnen blijven zeggen wat ze denken, maar ook nadenken voordat ze iets zeggen.⁷⁹

In de paragraaf over het integratiedebat geeft de PvdA aan dat het ontoelaatbaar is dat immigranten de westerse waarden van democratie niet accepteren. Wel is de PvdA van mening dat de islam gewoon bij onze samenleving hoort. Burgers kunnen met meerdere samenlevingen binding hebben, zonder dat dit een volwaardige deelname aan de Nederlandse samenleving in de weg hoeft te staan.⁸⁰ Nederland is altijd een land van minderheden geweest. Minderheden die er altijd in geslaagd zijn fatsoenlijk samen te leven. 'Je kiest voor Nederland, maar je mag trots blijven op je afkomst. Mensen die hier hun

⁷⁸ Socialistische Partij, *Verkiezingsprogramma 2011-2015*. Een beter Nederland voor minder geld, 13. <http://planet.sp.nl/2010/2011verkiezingsprogrammaSP.pdf> (Geraadpleegd op 6 juni 2012).

⁷⁹ Partij van de Arbeid, *Verkiezingsprogramma 2006. Samen sterker, werken aan een beter Nederland*, 52. http://www.pvda.nl/binaries/content/assets/pvda/Publicaties/2006/PvdA_Verkiezingsprogramma2006.pdf/PvdA_Verkiezingsprogramma2006.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2012)

⁸⁰ Partij van de Arbeid, *Samen sterker*, 73.

wortels hebben, moeten ook ruimte bieden aan nieuwe culturen die van oudsher niet tot de Nederlandse samenleving behoorden.⁸¹

PvdA staat voor een samenleving waarin alle culturen welkom zijn, maar er moet wel worden ingeburgerd; het belangrijkste onderdeel hiervan is het leren van de Nederlandse taal. Verder spreekt de PvdA zich niet heel erg sterk uit op over de Nederlandse cultuur. Een mogelijk verklaring hiervoor kan zijn dat de partij zich wil profileren als brede middenpartij. Het is dus zaak om een brede groep aan te spreken met het programma en geen groepen uit te sluiten. De PvdA is meer een partij van inclusie dan van exclusie. In die traditie past dan ook de uitspraak van Ella Vogelaar waarin zij stelde dat er mogelijk in de toekomst wordt gesproken over een joods-christelijk-islamitische beschaving. Zo grijpt Vogelaar (mogelijk onbedoeld) eigenlijk terug op de manier waarop het de joods-christelijke traditie is ontstaan. Als bindmiddel tussen joden en christenen, een middel van inclusie.

De VVD

De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie kwam in 2008 met een opvallende beginselverklaring. Waar de VVD in de verkiezingsprogramma's niet specifiek ingaat om de Nederlandse cultuur wordt dat in het beginselprogramma wel gedaan:

Goed burgerschap, ook van immigranten, houdt in dat een individu zich in zijn handelen rekenschap geeft van de cultuur en de bijbehorende normen van onze samenleving. De Nederlandse samenleving vindt haar oorsprong in de joods-christelijke traditie, het humanisme en de Verlichting. Deze beschavingsfundamenten vormen samen met de Nederlandse taal, de vaderlandse geschiedenis en de Grondwet de grondslag voor onze nationale identiteit.⁸²

⁸¹ Partij van de Arbeid, *Verkiezingsprogramma 2010. Iedereen telt mee. De kracht van Nederland*, 32. <http://nu.pvda.nl/binaries/content/assets/documenten/2010/05/PvdA-verkiezingsprogramma-2010.pdf> (geraadpleegd op 6 juni 2012).

⁸² Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring 2008*, 3. <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/Beginselprogrammas/VVD/VVDbegin2008.pdf> (geraadpleegd op 12 juni 2012).

Ruim veertig jaar eerder nam de VVD een soortgelijke passage op in het Beginselprogramma. Toen werd de joodse traditie echter nog niet genoemd en dus ook niet samengevoegd met de christelijke traditie.

De partij ziet de Nederlandse samenleving bovenal gedragen door de geest van christendom en humanisme. Het is haar overtuiging dat de redelijke beginselen daarvan aan de Westerse samenleving in het algemeen en aan de Nederlandse samenleving in het bijzonder ten grondslag liggen en dat zij deze behoren te blijven kenmerken.⁸³

Hetzelfde kan gezegd worden over het *Liberaal Manifest* uit 2005 waar wel ook al wordt gesproken over het christendom en de bijdrage van het christelijk geloof aan de Nederlandse vrijheid, maar nog niet over een joods-christelijke traditie wordt gerept.⁸⁴ De veranderde houding van de VVD kan niet los worden gezien van de opkomst en het succes van Wilders en de PVV. In zijn tijd bij de VVD pleitte Wilders tevergeefs voor het opnemen van de joods-christelijke traditie in het programma van de partij. De PVV heeft aangetoond dat kritiek op de multiculturele samenleving kan zorgen voor electoraal gewin. Een onderdeel hiervan is het benadrukken van de eigen cultuur. Iets wat de VVD heeft overgenomen. De VVD gebruikt de joods-christelijke traditie dus ook om de Nederlandse culturele identiteit te markeren, waarmee ze impliciet aangeven dat andere culturen hier niet bij horen. Het feit dat de VVD de joods-christelijke traditie pas benoemt op het moment dat de PVV dit doet, geeft aan dat de sociaal-politieke context en situationele factoren van invloed zijn op het gebruik van de joods-christelijke traditie.

In de verkiezingsprogramma's gaat de VVD echter minder direct in op de Nederlandse cultuur. De liberalen stellen dat ze niet kijken naar het geloof maar naar het gedrag, niet naar iemands afkomst maar naar zijn toekomst, en niet naar de groep maar naar het individu. Wel stelt de VVD in 2006 dat de overheid de ogen heeft gesloten voor het culturele drama dat zich afspeelt in Nederland. De enorme toestroom aan kansarme

⁸³ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 1966*, 2. <http://www.rug.nl/dnpp/politiekePartijen/vvd/beginselProgrammas/begProg66.pdf> (geraadpleegd op 12 juni 2012).

⁸⁴ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Liberaal manifest. Om de vrijheid*, 10. <http://www.rug.nl/dnpp/politiekePartijen/vvd/beginselProgrammas/lib-manif05.pdf> (geraadpleegd op 12 juni 2012).

migranten werkt volgens de VVD ontwrichtend op de samenleving. Deze toestroom moet daarom tot nul worden teruggebracht. De VVD omschrijft in het verkiezingsprogramma niet een bepaalde cultuur waarop de Nederlandse samenleving zou zijn gebaseerd, maar hamert vooral op het belang van individuele rechten: 'De VVD staat pal voor de vrijheid van alle Nederlanders van goede wil.'⁸⁵ De VVD omschrijft de Nederlandse samenleving als vrij, tolerant en dynamisch.⁸⁶ Daarnaast staat de VVD respectvol maar neutraal ten opzichte van religies. Wel kaart de VVD aan dat de Shariarechtspraak fundamenteel in strijd is met onze rechtsstaat en dus onacceptabel is voor de VVD. Kernwaarden van onze samenleving - zoals de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen, hetero- en homoseksuelen, gelovigen en ongelovigen - zijn juist door liberalen hard bevochten en zijn voor de VVD niet onderhandelbaar. De VVD komt op voor de rechten van vrouwen en homoseksuelen in verdrukking.⁸⁷ Sinds de verkiezingen van 1956 deed de VVD geen beroep meer op de christelijke wortels van de Nederlandse samenleving in het verkiezingsprogramma, maar dus wel in de beginselverklaringen van 1966 en 2008, iets dat wat mij betreft niet los kan worden gezien van de ontwikkelingen rondom de PVV. Zo gaat de VVD mee in het gebruiken van de joods-christelijke traditie als middel van exclusie. Dit is onze cultuur en die is niet rekbaar lijkt de VVD te willen uitspreken.

Partijen van christelijke origine

Nederland kent op dit moment drie partijen van christelijke oorsprong die vertegenwoordigd zijn in de Tweede Kamer: het Christen-Democratisch Appèl (CDA), de ChristenUnie (CU) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Van deze drie partijen speelt het CDA het minste in op de religieuze wortels van de partij, terwijl bij de SGP vrijwel elk standpunt wordt gekoppeld aan de Bijbel. Bij het CDA is de confessie dan ook niet allesbepalend in de standpunten van de partij. Dit heeft te maken met het feit dat het CDA zich wil profileren als een partij voor de gehele samenleving. Bovendien is de ontkerkelijking van Nederland mogelijk ook een reden om minder strikt een christelijk profiel aan te nemen. In het verkiezingsprogramma wordt dan ook weinig verwezen naar God, Jezus of christelijkheid.

⁸⁵ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Verkiezingsprogramma 2010-2014. Orde op zaken. VVD zeker nu*, 22. <http://www.vvd.nl/markrutte/actueel/925/orde-op-zaken-vvd-verkiezingsprogramma-2010-2014> (geraadpleegd op 6 juni 2012).

⁸⁶ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Orde op zaken*, 22.

⁸⁷ *Ibidem*, 35.

Onderzoek heeft uitgewezen dat tweederde van de Nederlandse bevolking vindt dat politiek en godsdienst gescheiden moet worden.⁸⁸ Voor een partij als het CDA is het dus mogelijk niet handig om zich te profileren als een voluit christelijke partij.

In 2006 staat het CDA van de christelijke partijen dan ook het meest open voor andere culturen getuige het volgende citaat: 'Godsdienst en levensovertuiging zijn een bron van inspiratie om het leven vorm te geven vanuit diepere waarden en bezieling. Daarvoor moet volop ruimte zijn. Naast de joodse, christelijke en humanistische traditie maken de islam, het boeddhisme, hindoeïsme en andere levensbeschouwingen deel uit van onze samenleving.'⁸⁹ Voor het CDA is het van belang dat er ruimte is voor verschillende culturen en religies, die in harmonie samenleven. De manier waarop dit moet gebeuren is geïnspireerd op het geloof; het CDA heeft een door de Bijbel geïnspireerde christelijke mens- en maatschappijvisie.⁹⁰ Samenleven kan volgens het CDA alleen succesvol zijn als dat gebeurt met de volgende waarden: respect voor elkaar, solidariteit, de overtuiging dat ieder mens gelijk is, het geloof in democratie en vrijheid van meningsuiting, het besef van onverenigbaarheid van geloof en dwang.⁹¹ In 2006 spreekt het CDA zich dus openlijk uit voor inclusie, de Nederlandse samenleving is niet alleen open voor de christelijke traditie.

In 2010 verandert echter de toon van het CDA; er wordt duidelijker aangegeven waar onze Nederlandse maatschappij uit is voortgekomen. 'De Nederlandse samenleving is gevormd in een unieke geschiedenis van sociale verhoudingen en de joods-christelijke en humanistische traditie. Deze zijn uitgemond in een rechtsstaat die is gebaseerd op de principes van vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Iedereen die in dit land woont of werkt zal de Nederlandse grondwet moeten respecteren. Van nieuwkomers wordt gevraagd om die waarden te delen op grond waarvan ze hier zijn toegelaten: ruimte bieden aan andersdenkenden en gelovigen. Wie een plek wordt gegeven hoort deze ook aan anderen

⁸⁸ Hans Vollaard, 'Christelijke sporen in de Nederlandse politiek', in: Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam 2010) 175-195, aldaar 177.

⁸⁹ Christen-Democratisch Appèl, *Verkiezingsprogram 2006-2011. Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar*, 33. http://www.cda.nl/Upload/2010_docs/rapporten/verkiezingsprogramma%202006.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2012).

⁹⁰ Christen-Democratisch Appèl, *Vertrouwen in Nederland*, 19

⁹¹ *Ibidem*, 25.

te bieden.⁹² En verderop in het programma: 'Wie naar Nederland komt mag in vrijheid zijn geloof belijden. Tegelijkertijd komt hij in een samenleving waar de joods-christelijk en humanistische traditie en cultuur de samenleving kleuren. Dat betekent dat de Westerse cultuur en waarden en normen leidend zijn voor de samenleving.'⁹³ In 2010 is de Nederlandse samenleving dus exclusief gebaseerd op de joods-christelijke traditie en wordt het gebruikt als een middel van exclusie. Door te benadrukken dat de Nederlandse cultuur is gebaseerd op de joods-christelijke traditie problematiseert het CDA de komst van immigranten.

Er is dus duidelijk een verandering opgetreden bij het CDA. Waar er eerst sprake was van een joodse en een christelijke traditie, worden die twee nu samengenomen. Daarnaast speelt het CDA meer in op de nationale trots en gebruikt het termen als de Nederlandse identiteit, een Oranjegevoel en Nederland met een rijke traditie als handelsnatie.⁹⁴ De verklaring hiervoor lijkt te zijn dat het debat rondom de multiculturele samenleving in de periode tussen de twee verkiezingen is verhard. Onder aanvoering van de PVV speelde immigratie een grotere rol in de verkiezingen en zijn verschillende partijen, waaronder het CDA, zich meer gaan richten op het definiëren en afbakenen van de Nederlandse identiteit. Opvallend is dat na de verkiezingen van 2010 de drie partijen die de joods-christelijke traditie als grondslag voor onze samenleving noemen samen in de regering zijn gegaan. Ook al was de PVV alleen een gedoogpartner, de VVD en het CDA waren sterk afhankelijk van Wilders.

De samenwerking met de PVV is voor het CDA uitgelopen op een teleurstelling. In de peilingen staat het CDA lager dan ooit. Het debat rondom de multiculturele samenleving is ondertussen wat verstild. In de komende verkiezingen zullen vooral de financiële crisis en de Europese Unie een rol gaan spelen in de verkiezingsdebatten. In het concept verkiezingsprogramma van het CDA met als titel *Iedereen* is dan ook opnieuw een verschuiving te zien. Het CDA lijkt zich te willen verwijderen van de PVV. In de inleiding van het programma staat het volgende:

⁹² Christen-Democratisch Appèl, *Verkiezingsprogramma 2010. Slagvaardig en Samen*, 12.
http://www.cda.nl/Upload/2010_docs/Verkiezingsprogramma2010/CDA_VKPnieuw.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2012)

⁹³ Christen-Democratisch Appèl, *Slagvaardig en Samen*, 12.

⁹⁴ *Ibidem*, 26.

Wij willen echt hervormen. Wij kiezen voor een land waarin mensen met respect met elkaar omgaan. Wij kiezen voor verbinding in plaats van uitsluiting. Voor oplossingen in plaats van polarisatie. Wij doen wat nodig is. Wij kiezen voor het nieuwe midden. Voor samen. Voor mensen zelf. Voor iedereen.⁹⁵

Bovendien is het programma uitgesproken pro-Europa, duidelijker afstand nemen van de PVV en de afgelopen periode kan bijna niet. Toch doet het CDA er in het eerste hoofdstuk nog een schepje bovenop:

*Het CDA vindt dat een samenleving, ook een pluriforme, wordt gebouwd op gedeelde waarden. Niet om anderen buiten te sluiten, maar om mensen met elkaar te verbinden (...) Wij respecteren de eigen identiteit van mensen binnen het geheel dat ons land vormt. Wij willen dat iedereen meedoet, oude en nieuwe Nederlanders.*⁹⁶

Het CDA wil iedereen dus bij de samenleving betrekken. Er wordt ook niet meer gesproken over een joods-christelijke en humanistische traditie, nu de multiculturele samenleving even minder een issue is geworden. Wel stelt het CDA dat het in tijden van crisis terug wil grijpen op de diepste wortels, de christelijke traditie. Maar het CDA staat vanaf 2012 dus weer voor een inclusieve samenleving, waarbij het waarschijnlijk niet toevallig is dat de (nadruk op de) joods-christelijke traditie is komen te vervallen.

De kleinste en meest orthodoxe confessionele partij in de Tweede Kamer is de SGP. Voor de SGP is het woord van God de leidraad voor alle politieke beslissingen. 'Nederland is eerst en vooral gestempeld door het christendom, vanaf haar ontstaan en zelfstandigheid meer in het bijzonder door het gedachtegoed van het calvinisme.'⁹⁷

Volgens de SGP leven we in een samenleving die is gebaseerd op de christelijke traditie, daarom moeten we de idealen van de Verlichting niet als allesomvattend gaan zien.

⁹⁵ Christen-Democratisch Appèl, *Concept verkiezingsprogramma 2012-2017. Iedereen*, 4. http://www.cda.nl/Upload/2012_docs/Iedereen_verkiezingsprogram_2012-2017_digitaal.pdf (geraadpleegd op 15 juni 2012).

⁹⁶ Christen-Democratisch Appèl, *Iedereen*, 9.

⁹⁷ Staatskundig Gereformeerde Partij, *Verkiezingsprogramma 2010-2014. Daad bij het woord. De SGP stáát ervoor!*, 4. <http://www.sgp.nl/Media/download/19720/Verkiezingsprogramma%20SGP%202010-2014.pdf> (geraadpleegd op 6 juni)

Het gaat juist om de christelijke wortels van onze maatschappij en deze wortels zouden moeten worden vastgelegd in de grondwet. Bovendien zou de grondwet moeten worden voorzien van een preambule waarin de strijd van de mensen voor het recht op godsdienstvrijheid wordt vermeld.⁹⁸ Interessant aan dit voorstel is het feit dat de SGP eigenlijk pleit voor een land waar niet zo veel vrijheid is op het gebied van religie. Het christendom moet namelijk centraal staan en eigenlijk is er geen ruimte voor andere godsdiensten. De voorgestelde preambule staat dus op gespannen voet met de andere ideeën van de SGP. In een stukje waarin de angst voor het verlies van de Nederlandse identiteit centraal staat worden de overtuigingen van de SGP het treffendst omschreven:

Het christelijk geloof heeft in het Westen een onuitwisbare invloed op cultuur en samenleving. Zeker in Nederland. Onze rechtsstaat en cultuur zijn gevormd door christelijke beginselen. En zij worden daardoor nog steeds gedragen, hoezeer men dat ook bestrijdt. We mogen de unieke en rijke waarde van de christelijke boodschap en traditie dus niet verwaarlozen. Godsdiensten en overtuigingen waarin Jezus Christus niet centraal staat, doen onze samenleving geen goed.⁹⁹

De islam wordt door de SGP dan ook vooral als een gevaar gezien. 'De omgang met andersdenkenden in de islamitische wereld staat haaks op de christelijke waarden. Ook al leven we in een multiculturele en multireligieuze samenleving, niet alle religies zijn gelijk.¹⁰⁰ De SGP schildert moslims dus eigenlijk af als de negatieve 'other'. De komst van moslims naar Nederland wordt op die manier geproblematiseerd.

Als er dan toch immigranten naar Nederland komen is het minste dat de SGP van de nieuwkomers verwacht dat ze zich houden aan de Nederlandse rechtsstaat. Bovendien moet bij de inburgeringcursus speciale aandacht worden besteed aan antisemitisme.¹⁰¹ De SGP is erg begaan met het lot van de joden en hamert op het tegengaan van antisemitisme. In tegenstelling tot de andere confessionele partijen spreekt de SGP niet over een joods-

⁹⁸ Staatkundig Gereformeerde Partij, *Verkiezingsprogramma 2006-2011. Naar eer en geweten*, 25. <http://www.sgp.nl/Media/download/19762/Verkiezingsprogramma%20SGP%202006-2011-web.pdf> (geraadpleegd op 6 juni 2006)

⁹⁹ Staatkundig Gereformeerde Partij, *Daad bij het woord*, 29.

¹⁰⁰ Staatkundig Gereformeerde Partij, *Naar eer en geweten*, 21

¹⁰¹ *Ibidem*, 21

christelijke traditie, maar over een 'voluit christelijke traditie'.¹⁰² Als meest rechtse en orthodox-christelijke partij is het niet verwonderlijk dat de SGP louter en alleen spreekt over een christelijke traditie. De SGP gebruikt dan ook niet de joods-christelijke traditie als middel van exclusie, maar louter de christelijke traditie; andere invloeden worden afgewezen.

De ChristenUnie is ontstaan uit de enige partij (de RPF) die de joods-christelijke traditie heeft gebruikt in een verkiezingsprogramma voordat de LPF dit deed in 2002. In 2006 noemt de CU de joods-christelijke traditie één keer en alleen in verband met de Europese grondwet. De CU stelt dat als er bronnen van Europese waarden in de grondwet worden opgenomen, de joods-christelijke traditie daar zeker bij hoort.¹⁰³ Opvallend is dat deze joods-christelijke traditie niet wordt genoemd wanneer er wordt gesproken over de Nederlandse cultuur. Een mogelijk verklaring hiervoor kan zijn dat de CU als recente fusiepartij rekening dient te houden met de overtuigingen van zowel het GPV als de RPF. Zo heeft het GPV nooit gebruik gemaakt van de joods-christelijke traditie in officiële verkiezingsdocumenten.

De gedeelde verkiezingsprogramma's van de CU en de SGP en eerder van de SGP, GPV en RPF bij de Europese Verkiezingen benoemen alleen de christelijke traditie. Slechts in 2004 wordt ook het joods-christelijk denken genoemd als factor die een stempel heeft gezet op de beschaving van de verschillende lidstaten. De SGP en de CU zijn van mening dat wanneer er in een preambule van de Europese grondwet wordt gesproken over Europa's geestelijk erfgoed, een verwijzing naar het christendom niet mag ontbreken.¹⁰⁴ Waarschijnlijk zijn de verschillende christelijke stromingen binnen deze partijen tot een consensus gekomen dat vooral de christelijke grondslag van de samenleving benoemd moet worden. Zo heeft de SGP door de jaren heen altijd steun uitgesproken voor Israël en de joden, maar spreekt het over een maatschappij die gebaseerd is op een zuiver christelijke traditie.

Bij de Nederlandse verkiezingen legt de CU vooral de nadruk op een door het christelijke geloof geïnspireerde visie op de maatschappij, waarbij de CU vanaf 2010 de term christelijk-sociaal gebruikt; een term die de RPF in 1998 ook al gebruikte. Vanuit de opdracht

¹⁰² Staatkundig Gereformeerde Partij, *Daad bij het woord*, 5.

¹⁰³ ChristenUnie, *Verkiezingsprogramma 2006-2010. Duurzaam voor elkaar*, 49.

<http://www.christenunie.nl/l/library/download/131391> (geraadpleegd op 6 juni 2012)

¹⁰⁴ ChristenUnie en Staatkundig Gereformeerde Partij, *Geloofwaardige keuzes. Manifest voor Christelijke politiek in Europa*, 6. <http://www.rug.nl/dnpp/verkiezingen/eu-p/2004/cu.pdf> (geraadpleegd op 15 juni 2012).

die God de mensen heeft meegegeven, is de CU gericht op verbondenheid van mens en samenleving.¹⁰⁵ De CU heeft ook aandacht voor de Nederlandse identiteit getuige onder andere de volgende passage in het verkiezingsprogramma: 'Juist in een steeds diverser Nederland is het van belang dat wij ons met elkaar rekenschap geven van de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse samenleving. Onderzocht wordt de mogelijkheid om aan de Grondwet een preambule vooraf te laten gaan. In deze preambule kan uitdrukking worden gegeven aan de historische identiteit en de dragende waarden van de Nederlandse samenleving. Kennis van deze Grondwet draagt bij aan een goede integratie in de Nederlandse rechtsstaat.'¹⁰⁶ De CU zoekt dus ook manieren om de culturele identiteit van Nederland te waarborgen.

De grondwet is voor de CU ook leidend in het immigratieproces, zolang nieuwkomers zich aan de grondwet houden is iedereen welkom. Het behouden van de eigen identiteit is voor de CU geen probleem, maar er dient wel kennis te worden genomen van het Nederlandse gemeenschappelijk cultureel, religieus en historisch erfgoed.¹⁰⁷ Kennelijk is er een behoefte om de Nederlandse identiteit te beschermen. In het programma van 2010 wordt deze behoefte aangevuld met de wens om de rol van het geloof veilig te stellen in de Nederlandse maatschappij. De CU spreekt haar vrees uit dat de ruimte voor het geloof ernstig zal worden beperkt als gevolg van de ontstane seculier-liberale meerderheidscultuur. Dit terwijl volgens de CU juist het christendom aan de basis van onze maatschappij staat. Deze christelijke waarden moeten dus worden beschermd, vooral in een multiculturele en multireligieuze samenleving als de Nederlandse. Er moet ruimte zijn voor de islam, zolang de grondwet wordt gevolgd.¹⁰⁸ Hoewel de CU open lijkt te staan voor mensen met een andere achtergrond, is de partij ook waakzaam. De eigen exclusieve cultuur moet worden beschermd, ofwel de christelijke cultuur.

Naast de christelijke partijen is ook nog een seculiere partij die teruggrijpt op de religieuze achtergrond van Nederland, de PVV. Voormalig politiek leider van de CU, André Rouvoet is het echter niet eens met de manier waarop de PVV de joods-christelijke waarden gebruikt. De mening van Rouvoet sluit enigszins aan bij het beeld dat David Brog schetst van

¹⁰⁵ ChristenUnie, *Duurzaam voor elkaar*, 5. ChristenUnie, *Verkiezingsprogramma 2010-2014. Vooruitzien. Christelijk-sociaal perspectief*, 10. <http://www.christenunie.nl/l/library/download/429850> (geraadpleegd op 6 juni 2012)

¹⁰⁶ ChristenUnie, *Duurzaam voor elkaar*, 31.

¹⁰⁷ Ibidem, 36.

¹⁰⁸ ChristenUnie, *Vooruitzien*, 11, 18.

de joods-christelijke traditie in zijn boek *In Defense of Faith*. Rouvoet stelt over het gebruik van de joods-christelijke traditie het volgende:

*Wie dit begrip gebruikt om de identiteit van bepaalde groepen aan te vallen, hun vrijheden te ontzeggen die men voor zichzelf opeist en daarmee van het publieke leven uitsluit, heeft weinig begrepen van de kern van het joods-christelijk denken: de mens zien als beeldrager van God. Die sluit je niet uit, die heb je lief!*¹⁰⁹

Rouvoet ageert hier tegen de manier waarop de PVV de joods-christelijke traditie gebruikt en onderschrijft de hypothese dat het concept als middel van exclusie wordt ingezet. De geschiedenis leert echter het concept door de jaren heen meestal op deze manier wordt gebruikt, waarbij de sociaal-politieke context bepaald welke groep er wordt uitgesloten en geproblematiseerd.

Partij voor de Vrijheid

Als seculiere partij maakt de PVV dus ook gebruik van religieuze tradities om de Nederlandse cultuur te duiden. In het programma van 2006 stelt de PVV de problemen van de multiculturele samenleving aan de kaak. De PVV wil dat Nederland weer een trots en zelfbewust land wordt. Iets dat, in navolging van de LPF, gepaard gaat met de joods-christelijke en humanistische traditie. Islamieten vallen niet binnen deze traditie, waardoor een land als Turkije niet mag toetreden tot de Europese Unie.¹¹⁰ In het programma van 2010 gaat de PVV door met de aanval op de multiculturele samenleving en de islamisering van de Nederlandse samenleving. De PVV is er van overtuigd dat niet alle culturen gelijk zijn, zoals de elite de Nederlanders wil doen geloven.¹¹¹ Zo creëert de PVV een negatieve 'other', die wezensvreemd is aan de Nederlandse cultuur. Bovendien wordt op deze manier de uitsluiting van de islamitische cultuur gelegitimeerd en is het bijvoorbeeld eenvoudiger om

¹⁰⁹ Auteur onbekend, 'Rouvoet: CDA verliest geloofwaardigheid', *NRC Handelsblad* (14 mei 2009) 3. Douwe Douwes, 'Rouvoet ziet misbruik van term 'joods-christelijke waarden'', *De Volkskrant* (13 mei 2009) <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/330690/2009/05/13/Rouvoet-ziet-misbruik-term-Isquo-joods-christelijke-waarden-rsquo.dhtml> (geraadpleegd op 19 juni 2012).

¹¹⁰ Partij voor de Vrijheid, *Klare Wijn 2006*, geen paginanummer. <http://pvv.nl/index.php/component/content/article/30-publicaties/706-klare-wijn.html> (geraadpleegd op 7 juni 2012).

¹¹¹ Partij voor de Vrijheid, *Een agenda van hoop en optimisme*, 5.

te stellen dat islamitische scholen niet toelaatbaar zijn in de Nederlandse samenleving en dat er een bouwstop moet komen van Moskeeën.

In deze overtuiging staat de PVV op gelijke voet met de SGP, het verschil tussen beide partijen is echter dat de PVV niet over een zuiver christelijke traditie spreekt. De PVV stelt dat de Nederlandse identiteit moet worden opgenomen in de grondwet. Deze gedachte wordt als volgt omschreven:

De democratische rechtsstaat is ontstaan vanuit een eeuwenoude discussie tussen de twee tradities die onze cultuur hebben geschapen: de joods-christelijke en de humanistische. De normen en waarden zoals die in het spanningsveld tussen deze tradities zijn voortgebracht, vormen onze dominante cultuur, en die verdient het als zodanig in een nieuw artikel 1 van onze Grondwet te worden vastgelegd. Zij vormen niet alleen de basis maar ook de grenzen van onze beschaving.¹¹²

Er is dus niet sprake van een joodse en een christelijke traditie, maar de PVV voegt deze twee samen tot één gezamenlijke traditie. Deze overtuiging zou als eerste artikel aan de grondwet moeten worden toegevoegd. Het huidige eerste artikel heeft volgens Wilders namelijk aan kracht verloren:

In het huidige artikel is het beginsel van de non-discriminatie verwoord. Nu zal niemand zich voor discriminatie uitspreken. Maar in de praktijk van alle dag blijkt het gelijkheidsdenken het onmogelijk te maken om problemen te benoemen en indien nodig een gerechtvaardigd onderscheid te maken. Het huidige artikel 1 leidt in de praktijk dus al te vaak tot een inperking van de vrijheid van meningsuiting, en verhindert het maken van gerechtvaardigde onderscheiden door alles op de grote hoop van 'discriminatie' te gooien. Ongelijke gevallen hoeven niet gelijk te worden behandeld. En dingen – hoe mooi ook - die een heldere discussie en oplossingen in de weg staan, dienen te worden opgeruimd.¹¹³

¹¹² Partij voor de Vrijheid, *Klare Wijn 2006*, geen paginanummer.

¹¹³ Ibidem.

Dit verhaal past mooi binnen het beeld dat Wodak schetst. Eerst wordt er een opmerking gemaakt waarin discriminatie als onwenselijk wordt omschreven, een opmerking die wordt gevolgd door een betoog waarin Wilders pleit voor het maken van onderscheid tussen mensen. Volgens Wilders hebben de joods-christelijke en humanistische traditie van Nederland een succes gemaakt. De PVV is van mening dat nieuwkomers zich hieraan moet aanpassen, er is geen ruimte voor de islam als godsdienst. Simpelweg omdat het geen godsdienst is, maar een ideologie.¹¹⁴ Daarnaast moet er naar de smaak van de PVV meer aandacht komen voor de Nederlandse geschiedenis en identiteit in het onderwijs. 'De heroïsche vaderlandse geschiedenis moet in het zonnetje worden gezet in plaats van de kinderen te leren hoe mooi de islam is.'¹¹⁵

In de overtuigingen van Wilders zijn echter meerdere paradoxen te vinden. Zo is er sprake van de paradox van de vrijheid. Isaiah Berlin maakt onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid. Negatieve vrijheid is voor Berlin de vrijheid om je eigen gang te kunnen gaan, zonder de bemoeienis van de overheid of andere mensen. Vooral conservatieven pleiten voor dit soort vrijheid, hoewel een multiculturele samenleving ook past binnen dit plaatje. Positieve vrijheid is de vrijheid voor mensen of groepen mensen om zich ten volle te kunnen ontplooiën en idealen zoals gelijkheid en gerechtigheid te kunnen verwezenlijken. Bij positieve vrijheid is er een actieve rol voor de overheid weggelegd. Volgens Ian Buruma, hoogleraar democratie, mensenrechten en journalistiek, wil Wilders beide soorten van vrijheid. 'Negatieve vrijheid om moslims te kunnen beledigen en positieve vrijheid om hun heilige geschriften te verbieden.'¹¹⁶ Wilders wil dus eigenlijk zelf alle vrijheid hebben om te kunnen zeggen wat hij wil, zonder dat hij wordt beperkt door de overheid en rechtsstaat. Het ultieme voorbeeld hiervan is Wilders anti-islam film *Fitna*, waar hij de religie wegzet als een totalitaire ideologie die uit is op de verwoesting van de Westerse samenleving. Maar Wilders of de overheid moet er wel actief voor zorgen dat de mensen op het juiste pad blijven, dus moet de vrijheid van mensen worden beperkt door de Koran te verbieden. De vrijheid die Wilders verkondigt, is dus paradoxaal te noemen. Opvallend is ook dat de PVV functioneert in een democratie, maar de partij is zelf niet democratisch ingericht. Alle macht

¹¹⁴ Partij voor de Vrijheid, *Een agenda van hoop en optimisme*, 6, 15.

¹¹⁵ Ibidem, 33.

¹¹⁶ Ian Buruma, *Grenzen aan de vrijheid. Van De Sade tot Wilders* (Amsterdam 2010) 28, 32, 57.

is gecentreerd in een persoon, Wilders. Wilders propageert dus democratie, maar die bestaat niet binnen zijn eigen partij.

Net als in de Verenigde Staten is de joods-christelijke traditie in de Nederlandse politiek een middel van inclusie, maar vooral van exclusie gebleken. Een discours dat zich aanpast aan de sociaal-politieke context en wordt ingezet om groepen uit te sluiten. Waar na de Tweede Wereldoorlog vrijwel alle partijen de nadruk legden op de christelijke traditie als basis van de Nederlandse cultuur, wordt in de 21ste eeuw veelal de joods-christelijke traditie gebruikt. De belangrijkste reden voor de opkomst van het concept is het debat rond de multiculturele samenleving dat de politiek in de laatste jaren heeft gedomineerd. Onder aanvoering van de LPF en de PVV zijn ook het CDA en de VVD de Nederlandse cultuur gaan afbakenen met behulp van de joods-christelijke traditie. Het CDA deed dit al bij de Europese verkiezingen in 1994, waarschijnlijk onder invloed van de CDU. Maar pas in 2010 werd het door de CDA opgenomen in het Nederlandse verkiezingsprogramma. Met de PVV voorop is de joods-christelijke traditie een middel van exclusie geworden. De islamitische cultuur wordt gezien als een bedreiging; door de joods-christelijke traditie te benoemen, maken de politieke partijen duidelijk dat er een dominante cultuur in Nederland is, een die niet veranderd dient te worden. Moslims worden op deze manier in de hoek gedreven van de negatieve 'other'. De eigen groep wordt positief beschreven en de 'out-group' wordt geproblematiseerd. Het benoemen van de joods-christelijke traditie als basis van de Nederlandse cultuur lijkt zo te dienen als legitimering voor het uitsluiten van de islamitische cultuur.

De partijen die de joods-christelijke traditie gebruiken kunnen worden afgezet tegen partijen als D66 en GL; zij staan voor een open samenleving en zien niets in een eenvormige culturele identiteit. De Nederlandse cultuur is volgens D66 en GL altijd onderhevig geweest aan invloeden van buitenaf en zal dit in de toekomst ook blijven. Opvallend is dat het CDA na slechte ervaringen met de PVV in het huidige verkiezingsprogramma weer de nadruk legt op een open samenleving; exclusie is ingeruild voor inclusie.

In hoofdstuk drie zal verder in worden gegaan op de rol van de joods-christelijke traditie in de politiek van de PVV en de intellectuele motivatie van Wilders achter het gebruik van dit concept.

Hoofdstuk 3:

De Partij voor de Vrijheid en de joods-christelijke traditie

De vlag van Israël is daarmee de vlag van alle vrije mensen. Israël is onze eerste verdedigingslinie. Het land is een barometer van onze toekomst. Wat er met dat land gebeurt, zal een voorspellende waarde hebben voor hoe het verdergaat met het Westen. Gaat Israël ten onder, dan is er weinig hoop meer voor ons. Marcheren de legers van Hamas en Hezbollah door de straten van Tel Aviv, dan zijn Amsterdam en Parijs reddeloos verloren. Het lot van Jeruzalem wordt zo het lot van Rome, Athene en andere symboolsteden van het westen.¹¹⁷

In dit hoofdstuk zal worden gekeken naar de ontwikkeling die Geert Wilders heeft doorgemaakt in de politiek: van een medewerker van de VVD-fractie tot de leider van de Partij voor de Vrijheid. Er zal vooral worden gekeken naar de gebeurtenissen die van invloed zijn geweest op Wilders' standpunten gerelateerd aan de Nederlandse cultuur, identiteit en de joods-christelijke en humanistische traditie. Uit het voorgaande is al gebleken dat de PVV de joods-christelijke traditie vooral gebruikt als middel van exclusie. De manier waarop de PVV dit doet zal nader worden bekeken.

Een aantal personen is belangrijk geweest in de ontwikkeling van de ideeën van Wilders. Als eerste voormalig VVD-leider Frits Bolkestein, maar met hem vele andere conservatieve denkers. Wat betreft een theoretische onderbouwing van zijn islamkritiek wil Wilders nog wel eens teruggrijpen op arabist Hans Jansen, die vooral na de moord op Theo van Gogh kritischer is geworden ten aanzien van de islam. In het Wilders-proces werd Jansen door Wilders opgeroepen als getuigendeskundige. In de partij van Wilders speelt Martin Bosma een belangrijke rol op het ideologische vlak. Voor zowel Bosma als Wilders kan de Brit Enoch Powell worden genoemd als een voorbeeld. Powell waarschuwde al in de jaren zestig voor de gevaren van immigratie; de eigen cultuur zou daardoor in het geding komen. De ontwikkelingen in Nederland lopen echter ook parallel aan ontwikkelingen elders in Europa; zo is Denemarken voor Wilders een gidsland. De verschillende rechts-populistische (conservatieve) partijen hebben dan ook veel gedeelde waarden en ideeën. De belangrijkste

¹¹⁷ Bosma, *De schijnélite*, 275.

buitenlandse invloed op het denken van Wilders moet echter misschien wel worden gezocht in Israël en de Verenigde Staten. De relatie van Wilders met deze landen zal dan ook aan bod komen.

De jaren onder Bolkestein

Geert Wilders, geboren op 6 september 1963 te Venlo, heeft al van jongs af aan een band met Israël; na het behalen van zijn Havodiploma maakte Wilders een reis door het Midden-Oosten. Hij bezocht onder andere Israël, Egypte en Turkije. In deze periode werd ook zijn interesse in de buitenlandse politiek aangewakkerd. Later zou Wilders ook verschillende bezoeken brengen aan Iran, Irak en Syrië. Tijdens zijn reis merkte Wilders dat haat tussen de verschillende landen en de grove onderdrukking van de niet-democratische landen de norm was. Wilders maakte ook kennis met de grote haat jegens Israël in de islamitische landen.¹¹⁸

Na zijn militaire dienst te hebben vervuld ging Wilders rechten studeren aan de Open Universiteit terwijl hij werkte voor het Ministerie van Volksgezondheid. Vanaf 1988 was Wilders werkzaam bij de Sociale Verzekeringsraad; het enorme corporatistische gekonkel en de perversiteit van de organisatie deed Wilders beseffen dat er iets moest veranderen in Nederland. Het resultaat was een sollicitatie als medewerker van de Tweede Kamerfractie van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Tijdens het tweede sollicitatiegesprek begon Wilders over zijn relatie met Israël; hij vertelde dat hij er had gewoond, graag reizen maakte naar de Arabische landen en dat hij zich kon vinden in de standpunten van de VVD-fractie zoals door Frans Weisglas verwoord. Nederland moest pal achter Israël staan volgens Wilders.¹¹⁹ In zijn functie als medewerker van de buitenlandwoordvoerder van de fractie kon Wilders meerdere reizen maken naar de Arabische wereld. Tijdens een van deze reizen hield Wilders een lezing in Iran waarin hij het volgende verkondigde:

*De houding van de mensen moet veranderen ten aanzien van alles wat buiten het Midden-Oosten ligt. [Jullie moeten] anders omgaan met mensenrechten en een andere houding ten aanzien van Israël [aannemen]. Verwelkom de joden bijvoorbeeld. Hier zouden jullie zelf van profiteren.*¹²⁰

¹¹⁸ Geert Wilders, *Kies voor vrijheid*, 13-15.

¹¹⁹ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 16-17. Meindert Fennema, *Geert Wilders*, 10.

¹²⁰ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 19-20.

Het publiek reageerde kritisch en getergd, en stelde dat Wilders een vriend van de Grote Satan (de Verenigde Staten), van de Kleine Satan (Israël), was. In het vervolg van zijn tijd als medewerker van de VVD-fractie in de jaren negentig schreef Wilders veel pro-Israëliëse artikelen over het Midden-Oosten, vaak in samenwerking met Frans Weisglas.¹²¹

Politicooloog Meindert Fennema ziet in Bolkestein de leermeester van Wilders, getuige de titel en de inhoud van zijn boek *Geert Wilders. Tvenaarsleerling*. De invloed van Bolkestein op het denken van Wilders is dan ook duidelijk aan te wijzen. In zijn beginjaren bij de VVD kon Wilders zich vooral vinden in de ideeën van Bolkestein. Zo stelde de VVD-leider dat er een gebrekkige integratie was van minderheden in Nederland, als gevolg van het cultuurrelativisme van de politieke elite. Om de immigratie te stimuleren diende de VVD de Wet ter bevordering arbeidskansen allochtonen in. Wilders had hieraan meegewerkt. Bolkestein viel ook de islamitische cultuur aan, al doelde hij niet zozeer op de Nederlandse moslims. In progressieve kringen werd Bolkestein vervolgens weggezet als islamofob.¹²² Op vele vlakken was Wilders het eens met Bolkestein; in zijn eigen boek, *Kies voor vrijheid. Een eerlijk antwoord* stelt Wilders dat hij het echter wel jammer vond dat Bolkestein altijd het partijbelang liet prevaleren boven het verkondigen van zijn eigen mening. Wilders vond het bijvoorbeeld teleurstellend dat er in zijn VVD-jaren nooit ruimte was om op te komen voor en het benadrukken van de joods-christelijke en humanistische traditie als grondslag voor onze samenleving. Iets waar ook Bolkestein zich sterk voor had gemaakt.¹²³

In het jaar 2000 werd vanuit een verrassende hoek de discussie rondom de multiculturele samenleving nieuw leven ingeblazen. PvdA-intellectueel Paul Scheffer schreef het artikel 'Het multiculturele drama', waarin Wilders de stellingen van Bolkestein door een PvdA'er bevestigd zag worden. Scheffer stelde dat het cultuurrelativisme van de politieke elite een succesvolle integratie in de weg stond.¹²⁴ Een argument dat ook Wilders graag gebruikt en door Bolkestein al jaren was verkondigd. In Duitsland was deze discussie in 1998 al op gang gekomen in de debatten rondom de Duitse *Leitkultur*.¹²⁵

In 2001 verscheen Ayaan Hirsi Ali aan het firmament; een ingezonden brief van haar werd geplaatst in het *NRC Handelsblad*. Hirsi Ali verkondigde hierin dat de islam niet door de

¹²¹ Fennema, *Geert Wilders*, 31.

¹²² Wilders, *Kies voor vrijheid* 16-18.

¹²³ Ibidem, 26-28.

¹²⁴ Ibidem, 46.

¹²⁵ Segal, 'Het debat over Leitkultur', onbekend.

Verlichting was gegaan, waardoor moslims nooit hadden nagedacht over individuele rechten en individuele meningen. Ze had de brief geschreven naar aanleiding van een interview waarin een imam stelde dat homoseksualiteit een besmettelijke ziekte was. De algemene reactie was dat dit een fundamentalistische mening was die niet breed gedragen zou worden. Hirsi Ali ging hier tegen in.¹²⁶ Wilders kon zich goed vinden in het geluid dat Hirsi Ali liet horen, niet wetende dat ze enkele jaren later collega's zouden worden in de VVD-fractie. De Verlichting wordt door zowel Wilders als Hirsi Ali gebruikt om de culturele superioriteit van het Westen aan te geven. Iets wat door sociologen Philomena Essed en David Goldberg ook wel cultureel racisme wordt genoemd.¹²⁷ Door te stellen dat de moslims niet door de Verlichting zijn gegaan, problematiseren ze moslims als groep in de Nederlandse samenleving. Bovendien stellen ze de moslims voor als een homogene groep, waardoor moslims worden ontdaan van enige individualiteit. Wilders en Hirsi Ali hebben echter ook een overeenkomst met extreme moslims; ze claimen allen het recht op de universele waarheid. Wilders stelt dan ook herhaaldelijk dat de Nederlandse cultuur is gebaseerd op de joods-christelijke en humanistische traditie, en dat invloeden van buitenaf niet gewenst zijn. Of zoals Jos de Mul betoogt: 'er is één universele waarheid (die van God, Allah of de Rede), op basis waarvan waarheid en leugen, goed en kwaad, schoonheid of lelijkheid zich ondubbelzinnig laten scheiden.'¹²⁸

Fortuyn en Wilders

Na het vertrek van Bolkestein zou Wilders steeds meer problemen krijgen binnen de VVD. Hans Dijkstal had de leiding overgenomen van Bolkestein, maar onder zijn leiding verloor de VVD volgens Wilders het rechtse profiel. Ondertussen was ook Pim Fortuyn op het politieke toneel verschenen en werd de Lijst Pim Fortuyn een concurrent van de VVD op rechts. Wilders had Fortuyns boek *Tegen de islamisering van onze cultuur* (1997) gelezen en was beducht voor het gevaar dat Fortuyn kon zijn voor de VVD. De partij, met Dijkstal voorop, onderschatte de aantrekkingskracht van Fortuyn echter. De positie van Wilders was ondertussen onder druk komen te staan nadat hij Dijkstal openlijk had aangevallen bij een fractievergadering. Wilders was het niet eens met de koers van de VVD en het optreden van

¹²⁶ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 49

¹²⁷ Gowricharn, 'De Grenzen van maatschappelijke insluiting', 215.

¹²⁸ Jos de Mul, *Paniek in de polder. Polytiëk en populisme in Nederland* (Zoetermeer 2011) 79.

Dijkstal. Op veel punten kon Wilders zich ook vinden in de ideeën van Fortuyn; zo greep Fortuyn bijvoorbeeld wél terug op de joods-christelijke en humanistische traditie in zijn partijprogramma.¹²⁹ Maar de islamkritiek van Fortuyn ging Wilders te ver, vertelde hij in *Barend en Van Dorp*:

Ik heb al van begin af aan duidelijk gemaakt dat ik niets heb tegen, dat de VVD niets heeft tegen de islam. Het gaat niet om een religie. In tegenstelling tot Pim Fortuyn die oproept tot een kruistocht, of wat het is, een Koude Oorlog tegen de Islam, wat een verwerpelijke opmerking is, omdat-ie daarmee alle moslims op één hoop gooit, heb ik van begin af aan gezegd: de islam daar is niets mis mee, het is een te respecteren godsdienst. Ook de meeste moslims ter wereld, maar ook in Nederland zijn goede burgers waar niets mis mee is. Het gaat om een klein stukje moslimextremisme.¹³⁰

Als onafhankelijk politicus zou Wilders zijn mening bijstellen, of in ieder geval een andere boodschap naar buiten brengen. De islam is geen godsdienst, maar een fascistische ideologie, is een veelgehoorde these van Wilders, waarmee hij nu zelf ook alle moslims op één hoop gooit. Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat hij als PVV-leider niet gebaat is bij een genuanceerde boodschap. Als VVD'er moest Wilders zich nog enigszins aan de partijdiscipline houden. Interessant in deze kwestie is ook het feit dat het concept van de joods-christelijke traditie is ontstaan als reactie op het nazisme. Ook Wilders gebruikt nu de joods-christelijke traditie tegen een in zijn ogen fascistische ideologie. Het grote verschil is dat de oorspronkelijke bedoeling van de liberalen die het concept leven in hebben geblazen, was om een inclusieve gemeenschap te creëren. Wilders wil met de joods-christelijke traditie het tegenovergestelde, een groep uitsluiten. Door de nadruk te leggen op de joods-christelijke traditie waar onze cultuur op is gebaseerd, stelt Wilders dat er geen ruimte is voor de islamitische cultuur.

¹²⁹ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 33, 36.

¹³⁰ Barend en Van Dorp, 'Geert Wilders over de islam in 2001' (24 september 2001). <http://www.youtube.com/watch?v=atqapah1fL4> (geraadpleegd op 11 juni 2012).

Bij de verkiezingen van 2002 haalde de LPF een grote overwinning, leider Fortuyn was echter kort voor de verkiezingen doodgeschoten. De VVD had verloren, maar doordat de partij samen met de LPF en het CDA de regering in ging, kon Wilders in de kamer blijven. De man waar Wilders veelvuldig kritiek op had geuit vertrok na de verkiezingsnederlaag; Gerrit Zalm werd de nieuwe partijleider. Hirsi Ali was ondertussen overgestapt van de PvdA naar de VVD en werd zo een directe collega van Wilders. Beiden waren beducht voor het gevaar van de islam en zouden een goede relatie opbouwen.¹³¹ Ze schreven samen verschillende artikelen waarin ze waarschuwden voor het islamitische gevaar. In een artikel met als titel *Een liberale jihad* stelden Wilders en Hirsi Ali het volgende:

*De droom van een Arabisch-Europese Liga (AEL) om op een democratische wijze de sharia in te voeren, moet een droom blijven. Tot behoud van een tolerant en liberaal Nederland moeten ook elementaire rechten en wetten opzij gezet worden bij de aanpak van mensen die ze misbruiken en vervolgens willen verwijderen als fundament van onze maatschappij. Het enige antwoord is een liberale jihad.*¹³²

Ondanks de komst van Hirsi Ali vervreemde Wilders steeds meer van de VVD. Onder de nieuwe fractieleider Jozias van Aartsen ging de partij steeds meer in de richting van D66, terwijl Wilders juist een conservatief-liberaal geluid wilde laten horen. Zo agerde hij onder andere tegen het toelaten van Turkije tot de Europese Unie (EU), omdat de EU een organisatie van landen is die hun oorsprong vinden in het christendom, het judaïsme en het humanisme. Vaak wordt hier ook de Griekse Oudheid toegevoegd als de bakermat van onze beschaving. Jos de Mul stelt wat mij betreft terecht de vraag wat nu eigenlijk de grenzen van Europa zijn. Zo betoogt De Mul bijvoorbeeld dat de Griekse beschaving hevig is beïnvloed door gebieden die nu bij Turkije horen.¹³³ Voor Wilders past Turkije als islamitisch land natuurlijk niet bij Europa, een nadruk op de joods-christelijke traditie als basis voor onze cultuur is dan een handig middel van exclusie.

¹³¹ Fennema, *Geert Wilders*, 65-70

¹³² Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders, 'Het is tijd voor een liberale jihad', *NRC Handelsblad* (12 april 2003).

<http://academic.lexisnexis.nl.proxy.library.uu.nl/?language=nl>

¹³³ De Mul, *Paniek in de polder*, 72-73.

In de zomer van 2004 ontstond de breuk tussen Wilders en de VVD. Aanleiding was een pamflet van Wilders en fractiegenoot Gert-Jan Oplaat dat diende om de politieke discussie in Limburg op een hoger plan te brengen. Het pamflet werd uiteindelijk ook gepubliceerd in de *De Telegraaf*, terwijl binnen de VVD de afspraak was gemaakt dat de Kamerleden geen eigen standpunten naar buiten zouden brengen. Wilders raakte in conflict met Van Aartsen en brak uiteindelijk begin september 2004 met de VVD; Wilders wilde zijn Kamerzetel niet opgeven en ging onafhankelijk door in de Tweede Kamer. Bij zijn eerste speech als onafhankelijk Kamerlid stelde Wilders dat de integratie van niet-westerse allochtonen in Nederland volkomen was mislukt en dat islamitische groeperingen de veiligheid van Nederland bedreigen.¹³⁴ Als zelfstandig Kamerlid zou Wilders steeds meer de nuance in zijn betoog loslaten en de islam als een homogene godsdienst gaan bestempelen.

Op 2 november van dat jaar werd Theo van Gogh vermoord nadat hij samen met Hirsi Ali *Submission* had gemaakt. Wilders ontving ook steeds meer doodsbedreigingen en zou na de moord op Van Gogh permanent worden beveiligd. Wilders ging aanvankelijk door onder de naam Groep Wilders; de strijd tegen de islamisering van de Westerse samenleving werd het uithangbord van de Groep Wilders en deze boodschap kon onder andere in de Verenigde Staten en Israël op bijval rekenen.¹³⁵

De onafhankelijkheidsverklaring

Wilders was door zijn vertrek bij de VVD partijloos en moest gaan werken aan het opzetten van een eigen politieke partij. In 2006 werd de naam Groep Wilders aan de kant geschoven en schreef Wilders zijn nieuwe partij bij de kiesraad in onder de naam Partij voor de Vrijheid (PVV). Met die naam greep Wilders terug op de voorloper van de VVD, de Partij van de Vrijheid die in 1946 werd opgericht. Volgens Wilders was dat de laatste zuivere liberale partij.¹³⁶ Wilders grijpt hiermee ook terug op een periode waarin de VVD nog wel de nadruk legde op de christelijke wortels van Nederland. Iets wat mogelijk ook heeft meegespeeld in zijn overwegingen. Wilders zegt dus eigenlijk dat de VVD zichzelf heeft verloochend.

In januari van 2005 begon Wilders met het schrijven van het politieke programma, waar hij de titel *Onafhankelijkheidsverklaring* aan meegaf, een verwijzing naar het *Plakkaat*

¹³⁴ Fennema, *Geert Wilders*, 81-90. Bosma, *De schijnélite*, 19-22.

¹³⁵ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 41, 50-55.

¹³⁶ Fennema, *Geert Wilders*, 109.

*van Verlatinghe*¹³⁷ van Willem van Oranje uit 1581. Onder andere Bart Jan Spruyt van de conservatieve Edmund Burke Stichting werkte mee aan het programma. Een van de doelstellingen van de Edmund Burke Stichting is het behoud van de ideeën van de joods-christelijke en klassiek-humanistische tradities.¹³⁸ Het contact van Wilders met Spruyt stamt van 2003, in dat jaar publiceerde Spruyt het manifest *Lof van het conservatisme*. Samen schreven ze nog een stuk in *Het Parool* waarin werd gesteld dat het geloof dat de meeste immigranten meenemen naar Nederland wezensvreemd is aan de kern van onze democratische ordening. Ze riepen op tot een importstop van de islamitische cultuur.¹³⁹ Een duidelijker statement van exclusie is bijna niet mogelijk. Spruyt kwam op de loonlijst van Wilders' partij te staan, maar wilde uiteindelijk niet op de kieslijst.

De term wezensvreemd is er een die Wilders vaker gebruikt om de islamitische cultuur te duiden. Jan Kuitenbrouwer schreef in 2010 een boekje waarin hij het taalgebruik van Wilders analyseert. Zo ook de term wezensvreemd:

*Wezensvreemd is de term die Wilders keer op keer gebruikt met betrekking tot de islam en de 'islamitische cultuur', waarmee hij fundamentele incompatibiliteit met onze 'judea-christelijke beschaving' suggereert. Nederland heeft een 'wezen', de islam heeft ook een 'wezen', en die verdragen elkaar niet. Zelfs als we met moslims zouden willen samenleven, het is gedoemd te mislukken, omdat ze 'wezensvreemd' zijn. Alsof culturen scheikundige elementen zijn met een onveranderlijk atoomnummer, zoals olie en water, die nu eenmaal nooit zullen mengen. Of fosfor en zuurstof, die nu eenmaal moeten ontploffen.*¹⁴⁰

Wilders doet er met zijn taalgebruik alles aan om de islam en de moslims af te zetten tegen de Nederlandse cultuur. Er wordt altijd gezocht naar een manier om groepen uit te sluiten. De 'out-group' wordt geproblematiseerd. Het taalgebruik is vaak ook bedoeld om te choqueren. Het beste voorbeeld hiervan is de 'kopvoddentaks'. De man die aan de basis van deze term staat, is Martin Bosma; hij sloot zich als één van de eersten echt aan bij Wilders.

¹³⁷ Akte waarin zeven Nederlandse provinciën Filips II afzetten als vorst van de Nederlanden.

¹³⁸ De Edmund Burke Stichting, 'Missie en programma', <http://www.burkestichting.nl/nl/de-stichting/missie> (geraadpleegd op 12 juni).

¹³⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 101.

¹⁴⁰ Jan Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders en hoe ze werken* (Amsterdam 2010) 121.

Bosma was tijdens zijn studie politicologie in Amsterdam afgeknapt op het linkse milieu en schoof na zijn bezoek aan Amerika verder op naar rechts. Hij had onder andere meegewerkt in de campagne van Bill Clinton in 1992.¹⁴¹ Bosma stelt in zijn eigen boek dat hij na de moord op Van Gogh vond dat hij zich moest gaan inzetten voor de Nederlandse politiek. In Geert Wilders zag Bosma de man die Nederland kon redden:

*Hier was iemand die het ging om niet minder dan het behoud van het christelijke Avondland. Ik moet iets soortgelijks hebben gedacht. Zo iemand, iemand die vastbesloten is de beuk erin te gooien, die 100 procent geloof heeft, die niet op de goedkeuring van columnisten en collega's zit te wachten. Zo iemand, die ook nog eens zegt wat gezegd moet worden, kun je toch niet Alleen naar het front laten gaan. Niet op dit moment in de geschiedenis. Zien en niet spreken, dat zou het grote verraad zijn.*¹⁴²

Nu Wilders een eigen partij had kon hij deze ook geheel naar zijn eigen ideeën vormen. Het doel van de partij was Nederland teruggeven aan de burger, een Nederland dat gebaseerd is op de joods-christelijke en humanistische traditie. Wilders stelde dan ook dat artikel 1 van de Nederlandse grondwet vervangen zou moeten worden voor een artikel waarin de joods-christelijke en humanistische cultuur/traditie zou worden vastgelegd.¹⁴³ Het in de grondwet opnemen van de bron van de Nederlandse cultuur zou Wilders de ultieme legitimatie geven om de islamitische cultuur uit te sluiten. Waar hij bij de VVD dus niet de ruimte kreeg om de joods-christelijke traditie op te nemen in het partijprogramma, kon dit nu wel.

Het uitsluiten van andere culturen is opmerkelijk is voor een partij die het begrip vrijheid opneemt in de partijnaam. Wilders stelt echter dat de islamitische cultuur niet samen kan gaan met vrijheid. Hiermee plaats Wilders de Westerse cultuur boven anderen culturen en stelt hij eigenlijk dat er alleen vrijheid kan zijn onder zijn eigen voorwaarden; voorwaarden die gebaseerd zijn op de Westerse beschaving. Het begrip vrijheid was één van de waarden waar in de Verlichting voor werd gestreden. Een van de voorvechters van de Franse Revolutie was Maximilien de Robespierre. Er is een overeenkomst te zien tussen deze

¹⁴¹ Bosma, *De schijnélite*, 26.

¹⁴² Ibidem, 17.

¹⁴³ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 57. Auteur onbekend, 'Wilders: artikel 1 moet uit grondwet', *NRC Handelsblad* (21 maart 2006) 1.

‘vrijheidsstrijders’. Robespierre streed voor de abstracte waarde van vrijheid, maar deze vrijheid kon alleen bestaan onder de voorwaarden die hij stelde. Andersdenkenden werden niet getolereerd. Wilders gaat uiteraard niet zover als Robespierre, maar heeft wel duidelijk de overtuiging dat zijn idee van *vrijheid* moet worden beschermd.

De manier om dit te bewerkstelligen is voor Wilders het tegengaan van de islamisering van Nederland. Wilders geeft historisch oorzaken aan voor het feit dat de islamitische wereld zo ver afstaat van onze Westerse waarden:

Historisch gezien is de islam een terugval in de manier van denken die in de joods-christelijke en antieke tradities al was overwonnen. In de Griekse filosofie was al lang het grote goed ontdekt van kritiek op alle overleving waarop een samenleving is gebaseerd. In het gebied dat nu Israël heet, waren God en de politieke orde tegenover elkaar komen te staan. Recht en macht vielen niet samen; het hoogste gezag werd aan een norm buiten dat gezag gemeten. En in de christelijke wereld heeft de kerk sinds Augustinus en diens tweerijkenleer afstand gedaan van alle aanspraken op wereldlijke macht. De islam heeft vanaf het begin ook een politieke orde willen zijn. Nederland moet worden beschermd tegen de import van de islamitische cultuur, die onze tolerantie en democratie alleen maar om zeep zal helpen. Ik maak onderscheid tussen de islam en moslims, in zoverre dat moslims wel degelijk te winnen zijn voor de democratie. Met de meerderheid aan moslims hebben we in dit land ook geen problemen.¹⁴⁴

Wilders zet hier de Westerse wereld tegenover de islamitische wereld en beschouwt het als een feitelijk gegeven dat de Nederlandse samenleving is gebaseerd op de joods-christelijke en humanistische traditie en dat er geen ruimte is voor andere culturen; Wilders gaat namelijk uit van onbuigzame culturen, iets wat naar mijn mening incorrect is aangezien culturen constant aan verandering onderhevig zijn. Bovendien valt er wat aan te merken op de historische argumentatie van Wilders; hij gaat er aan voorbij dat de Paus eeuwenlang wereldlijke macht heeft gehad. Wilders benadrukt wel weer de tolerantie en democratie van de Nederlandse samenleving. Wodak stelde al dat het gebruiken van dit soort termen een

¹⁴⁴ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 66.

beproefd recept is van rechtse populistten om vervolgens opmerkingen te maken waarin groepen worden uitgesloten.

Opvallend is dat in de Verenigde Staten de joods-christelijke traditie vaak wordt ingezet om te ageren tegen het seculiere humanisme. Voor Wilders is het spanningsveld tussen deze twee tradities juist de basis voor onze cultuur. Waar er eerder dus wel ruimte was voor een spanningsveld tussen verschillende culturen of tradities ziet Wilders in de huidige maatschappij geen ruimte voor een dergelijke wisselwerking. Hiermee concludeert Wilders eigenlijk dat de Nederlandse geschiedenis voltooid is. Een gedachte die lijkt op de these van Francis Fukuyama in zijn boek *The End of History and the Last Man* uit 1992, waarin Fukuyama stelt dat de Westerse liberale democratie het eindpunt is van de ideologische evolutie. Dit naar aanleiding van de val van het communisme.¹⁴⁵ Nieuwe invloeden op de Nederlandse cultuur zijn volgens Wilders in ieder geval niet wenselijk. Maar zoals in het boek *De Multiculturele samenleving: een humanistisch ideaal* van Peter Derkx wordt gesteld, zijn culturen in ontwikkeling en veranderen ze voortdurend. Culturen bevatten altijd elementen die met elkaar in strijd zijn en culturen beïnvloeden elkaar.¹⁴⁶ Uiteraard moet er wel binnen ons rechtssysteem worden gehandeld door een ieder, maar het 'afsluiten' van de Nederlandse cultuur is onmogelijk en onwenselijk, wat mij betreft.

Er zitten nog meer haken en ogen aan het gebruiken van het humanisme in de retoriek van Wilders. Zo ageert het humanisme tegen monopolistische aanspraken op de waarheid.¹⁴⁷ Iets wat tegenstrijdig is met de manier waarop Wilders zich uit ten aanzien van de islam; zijn interpretatie is de waarheid. Een ander punt dat verbonden is aan de humanistische traditie is de overtuiging dat mensen persoonlijke verantwoordelijkheid dragen en zich niet kunnen verschuilen achter een God die iets van ze verlangt.¹⁴⁸ Doordat Wilders stelt dat er ook goede moslims zijn lijkt Wilders dit te onderschrijven, maar hij is ook van mening dat alle problemen inherent verbonden zijn aan de islam, en er is maar één islam. Hiermee gaat Wilders er aan voorbij dat mensen persoonlijke verantwoordelijkheid dragen voor de manier waarop ze de Koran interpreteren. Er is niet één lezing van de Koran en dus ook niet één islam. In de retoriek van Wilders wordt alsnog de individualiteit

¹⁴⁵ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (London 1992).

¹⁴⁶ Peter Derkx, *De multiculturele samenleving: een humanistisch ideaal* (Amsterdam 2004) 12.

¹⁴⁷ Peter Pulzer, 'Humanisme, godsdienst en tolerantie', in: Rob Riemen (red.), *Europees Humanisme in fragmenten. Grammatica van een ongesproken taal*, Nexus 2008 nummer 50 (2008) 150-165, aldaar 150.

¹⁴⁸ Derkx, *De multiculturele samenleving*, 50.

weggenomen en is er alleen sprake van een collectief; hij creëert een homogene 'out-group'. Wilders lijkt dus een onderscheid te maken tussen 'goede' en 'slechte' moslims, maar door de islam als één leer te zien maakt hij dit onderscheid weer ongedaan. Iets wat niet past bij het humanisme en volgens de eigen beginselen ook niet bij de Partij voor de Vrijheid. Ondanks het feit dat Wilders zijn stellingen over de Koran presenteert als de waarheid, is ook zijn lezing een interpretatie. De overtuigingen van Wilders en Bosma zijn niet alleen gevormd door ontwikkelingen in Nederland, maar laten zich ook verklaren door ontwikkelingen in Europa.

Wilders in de Europese context

Zoals eerder aangehaald was in Duitsland het debat rondom de multiculturele samenleving al in de jaren negentig begonnen. Er zijn echter geen rechts-populistische partijen van enig formaat in Duitsland die zich in deze kwestie op de voorgrond hebben geplaatst. Veelal was het een discussie die werd gevoerd door christelijke en conservatieve partijen.

Bondskanselier Angela Merkel verklaarde in 2010 zelfs dat de multiculturele samenleving is mislukt.¹⁴⁹ Elders in Europa zijn wel rechts-populistische partijen opgestaan die kritiek hebben op de multiculturele samenleving. Nederland loopt zelfs wat achter in deze ontwikkeling. Pas met het aantreden van de LPF kwam er een serieus te nemen rechts-populistische partij in de Nederlandse politiek. De PVV nam de rol van de LPF over en lijkt zich in de laatste jaren redelijk blijvend gevestigd te hebben.

Wilders heeft dus kunnen leren van andere Europese partijen. Een hele rits aan partijen verkondigt in Europa een nationalistisch geluid. Deze partijen spelen vaak met hun naam in op nationale sentimenten; zo zijn er de *Sverigedemokraterna* (Zweedse Democraten, SD), de *Perussuomalaiset* (Ware Finnen), het *Front National*, *Lega Nord*, het *Vlaams Belang* en de *Freiheitliche Partei Österreichs* (FPÖ).

Het belangrijkste voorbeeld vindt Wilders in de *Dansk Folksparti* (Deense Volkspartij, DF). Wilders onderhoudt goede banden met de partij van Pia Kjaersgaard, die jarenlang de gedoogpartner was van de Deense regering. In een interview met *De Pers* stelde Morten Messerschmidt, Europarlementariër van de DF, zelfs dat delen van het Nederlandse

¹⁴⁹ Joost van der Vaart, 'Merkel: multiculturele samenleving mislukt', *NRC Handelsblad* (17 oktober 2010). http://vorige.nrc.nl/buitenland/article2632571.ece/Merkel_multiculturele_samenleving_mislukt (geraadpleegd op 2 juli 2012).

gedoogakkoord over immigratie rechtstreeks waren overgenomen uit het programma van zijn partij. Messerschmidt zou naar het Engels vertaalde delen van het partijprogramma hebben doorgestuurd naar Wilders.¹⁵⁰ Daarnaast onderhoudt Wilders contacten met de Deen Lars Hedegaard, oprichter van *International Free Press Society* (IFPS); Wilders zou zelfs in de adviesraad zitten. De organisatie is opgericht in 2009 ter bescherming van de vrijheid van meningsuiting en was een uitbreiding van het in 2004 opgerichte *Free Press Society*. Net als Wilders staat Hedegaard bekend om zijn provocerende en extreme uitspraken over de islam. Zo stelde Hedegaard dat in de islamitische cultuur besloten ligt dat familieleden meisjes verkrachten; in tegenstelling tot Wilders werd Hedegaard met succes aangeklaagd voor discriminatie.¹⁵¹ Het is niet geheel ondenkbaar dat de extreme retoriek van Wilders iets te maken heeft met het contact dat hij heeft met Hedegaard.

Duidelijk is in ieder geval dat Denemarken voor Wilders gezien kan worden als een gidsland, waar onder druk van de DF nu de strengste immigratiewetten van Europa gelden. Bovendien heeft Wilders er net als de DF voor gekozen om zijn sociaal-economische positie te kantelen van rechts-liberaal naar sociaal-conservatief. Iets wat beter aanslaat bij de potentiële kiezers van de PVV.¹⁵²

Met de andere populistische partijen in Europa is het contact wat minder nauw. Er zijn echter wel genoeg overeenkomsten. De populistische partijen delen een afkeer voor de toenemende invloed van de Europese Unie (EU). Bovenal ageren ze tegen de islamisering van de samenleving en pleiten ze voor het behoud van de eigen cultuur. Ondanks de gedeelde joods-christelijke waarden die de partijen benadrukken in hun strijd tegen de islam strijden ze dus ook tegen de EU. Voor veel (oude) aanhangers van de populistische partijen is het opkomen voor de rechten van homoseksuelen ook een probleem. Een aantal van de rechts-populistische partijen strijden nu tegen discriminatie van groepen die ze zelf in het recente verleden hebben uitgesloten.¹⁵³ De partijen zijn op zoek gegaan naar een nieuw speelveld, daar waar de kiezers te vinden zijn. Zo is zelfs de joods-christelijke traditie een middel van exclusie geworden voor partijen die een dubieus verleden hebben wat betreft de

¹⁵⁰ Marcia Nieuwenhuis, 'Gedoogakkoord: Made in Denmark', *De Pers* (27 juni 2011).

¹⁵¹ Thierry Baudet, 'Vrijspraak Wilders uniek in Europa', *Trouw*. (25 juni 2011) De Verdieping, 23.

¹⁵² Harm Ede Botje, 'Een geoliede machine; formatie', *Vrij Nederland* (19 juni 2010). 10.

¹⁵³ Freddy de Pauw, 'Uiterst-rechts draait in Europa de bladzijden om', *Uitpers. Webzine voor Internationale Politiek* (maart 2011). http://www.uitpers.be/artikel_view.php?id=2948 (geraadpleegd op 21 juni 2012).

omgang met Joden, wat eens te meer aantoont dat de 'group memberships' die worden geconstrueerd erg afhankelijk zijn van de sociaal-politieke context.

Onder andere rond het *Front National*, het Vlaams Belang en de FPÖ hing in het verleden een zweem van antisemitisme. Zo sprak Jörg Haider, voormalig leider van de FPÖ zich lovend uit economische successen van Nazi-Duitsland, eerder hij veteranen van de *Waffen-SS* en noemde hij concentratiekamp Mauthausen een strafkamp. De vervolging van de joden vergeleek Haider met de deportatie van Sudeten-Duitsers door Tsjechoslowakije na 1945. Ex-leider van het *Front National* Jean-Marie Le Pen is verantwoordelijk voor de uitspraak 'gaskamers hebben wel bestaan, maar ze zijn niet meer dan een voetnoot in de geschiedenis'. In het verleden maakte Le Pen ook deel uit van de lijst van Pierre Poujade. Een groep die bekend stond om zijn xenofobie en antisemitisme.¹⁵⁴ Nu is echter de islamisering van de Westerse samenleving het gevaar waar rechts-populistische partijen tegen strijden. Zodoende is Israël uitgegroeid tot een voorbeeldland, het land dat als eerste verdelingslinie tegen de islam wordt gezien. Heinz-Christian Strache van de FPÖ en Filip Dewinter van het Vlaams Belang trekken dan ook graag naar Israël om hun nieuwe boodschap te verkondigen.¹⁵⁵ Immers, onze joods-christelijke traditie moet worden beschermd. Zo sprak Strache de volgende woorden:

There is coexistence, yes even friendship among the European peoples but also a sense that every European people has its own culture and identity that it wants to preserve. There is European diversity, and it is the diversity of the European people that needs to be preserved. But the common thread that binds us together here in Europe is the Christian Occident that has Judeo-Christian roots which we must defend. And we are now experiencing that our native countries are massively threatened by totally undifferentiated mass immigration from non-Europeans. There is an imminent Islamization taking place not only in Austria, but in all of Europe. As a result, there is a change that the indigenous ethnic groups in Europe will die out in only a few decades if we do

¹⁵⁴ Centrum Informatie en Documentatie Israël, 'Jörg Haider: "Waffen-SS waren fatsoenlijke lieden" ', *cidi.nl* (9 februari 2000) <http://www.cidi.nl/Israel-Nieuwsbrief-2000/Jorg-Haider-Waffen-SS-waren-fatsoenlijke-lieden.html> (geraadpleegd op 28 juni 2012). Hans Brom, 'Le Pen, een fenomeen gaat met pensioen', *NOS* (15 januari 2011) <http://nos.nl/artikel/211805-le-pen-een-fenomeen-gaat-met-pensioen.html> (geraadpleegd op 28 juni 2012).

¹⁵⁵ De Pauw, 'Uiterst-rechts draait in Europa de bladzijden om' (geraadpleegd op 21 juni 2012).

*not counter-steer in political terms.*¹⁵⁶

Een boodschap waar Wilders zich helemaal in kan vinden. De moslims worden als groep geproblematiseerd en er wordt een dreigende situatie geschetst. Opvallend is het wel dat een partij als de FPÖ zich nu op deze wijze uitlaat in Israël. De PVV en Wilders hebben overigens nog nooit antisemitische geluiden laten horen en de partij heeft zich bewust niet aangesloten bij de Europese fractie waar verschillende rechts-populistische partijen deel van uitmaken. Wilders is bang dat hij wordt geassocieerd met de 'onwenselijke' elementen van deze partijen.¹⁵⁷ De PVV deelt wel de (nieuwe) liefde van deze partijen voor Israël. Maar het belangrijkste is dat deze rechts-populistische partijen de joods-christelijke traditie op dezelfde manier gebruiken als Wilders, als een middel van exclusie: uitsluiting van de islamitische cultuur.

Een voorliefde voor Israël

Zowel Wilders als Bosma hebben een zwak voor Israël. Het joodse volk en de staat Israël worden gezien als het ultieme voorbeeld van vrijheid. Net als verschillende andere rechts-populistische partijen zijn Wilders en Bosma van mening dat voor het beschermen van de Westerse cultuur Israël zeer belangrijk is; het wordt gezien als de eerste beschermingswal tegen de islamisering van de wereld. Bosma heeft dan ook de grootste Israëlische vlag die hij kon vinden op de markt in Tel Aviv opgehangen voor het raam van zijn kamer in Den Haag. 'Zo weet iedereen dat dit bevrijd gebied is.'¹⁵⁸

Wilders en Bosma gaat uitvoerig en veelvuldig in op de situatie in Israël. Zo besteedt Bosma op 11 mei 2011 een column aan Israël. Hij betoogt dat na alles wat Israël en de joden hebben meegemaakt het een wonder is dat Israël nog bestaat. 'Op vele gebieden is Israël een succes, de economische groei is hoger dan in Nederland en ook wat innovatie en wetenschap betreft doet Israël het buitengewoon goed. Daarnaast is Israël het enige land in het Midden-Oosten waar Arabieren mogen stemmen voor een echt parlement.'¹⁵⁹

¹⁵⁶ Gates of Vienna, 'Heinz-Christian Stache: Defending the Judeo-Christian Occident' (11 januari 2011) <http://gatesofvienna.blogspot.nl/2011/01/heinz-christian-strache-defending-judeo.html?m=1> (geraadpleegd op 21 juni 2012).

¹⁵⁷ Marc Leijendekker, 'Populistische broederpartijen vrezen vriendschap; Overleg bij het Weense FPÖ', *NRC Handelsblad* (17 december 2010) 6.

¹⁵⁸ Bosma, *De schijnélite*, 219. Geurtsen en Geels, *Undercover bij de PVV*, 35.

¹⁵⁹ Bosma, 'Waarom links en de islam deze 'start-up-nation' verachten', *NRC Handelsblad* (11 mei 2011).

Net als Wilders had Bosma al vroeg interesse in de islamitische wereld. Zelf zegt Bosma dat zijn interesse in de islam ontstond toen hij op de middelbare school *Under Believers* van V.S. Naipaul las. Vooral de intolerantie van de islam die Naipaul beschrijft, bleef hangen bij Bosma, wiens ideeën verder zijn gevormd door zijn tijd in de Verenigde Staten.¹⁶⁰

Een van de grote voorbeelden van Bosma is echter voormalig PvdA'er Jacques de Kadt. Bosma citeert De Kadt uitvoerig, bijvoorbeeld over Israël: 'het conflict tussen Israël en de Arabieren is echter het conflict tussen een Westerse maatschappij en alle reactionaire krachten in de wereld – reactionairen (...) die niet alleen tegen Israël, maar ook tegen de Westerse geest van modernisatie en democratie, en inzonderheid tegen Amerika gekant zijn, Daarom is houding inzake Israël overal een toetssteen.'¹⁶¹ Bosma stelt dan ook zelf dat 'het bestaan van Israël een constant en uitdagend bewijs is dat cultuur het verschil maakt. Dit land is verre van perfect, maar in vergelijking met de rest van het Midden-Oosten is het een oase.'¹⁶²

Wilders is precies dezelfde mening toegedaan. In Israël krijgt Wilders ook de gelegenheid om zijn ideeën te verkondigen. Zo vertoonde hij in 2008 in Jeruzalem bij een *Facing Jihad*-conferentie zijn anti-islam film *Fitna*. In *Fitna* waarschuwt Wilders voor het islamitische gevaar dat de joods-christelijke beschaving wil vernietigen. In *Fitna* is er alleen sprake van een homogene islamitische cultuur en geen ruimte voor de moslim als individu. Drijvende kracht achter de conferentie was Arieh Eldad, voormalig brigadegeneraal uit het Israëliësch leger, arts en lid van de Knesset. Eldad is de leider van de kleine extreemrechtse *Hatikva*-partij, die vooral aanhang heeft onder kolonisten. Eldad en Wilders hebben dezelfde oplossing voor het conflict tussen Israël en de Palestijnen; de Palestijnen uit de bezette gebieden moeten worden opgevangen door de Arabische landen en het ontstaan van een Joods-Arabische staat moet worden voorkomen. De conferentie werd mede gefinancierd door het *Ariel Center for Policy Research* (ACPR), een denktank van 'hardliners'.¹⁶³ Bij de conferentie sprak Wilders de volgende woorden:

Wij staan hier om onze zorg uit te spreken over de islamisering van het

¹⁶⁰ Bosma, *De schijnélite*, 182.

¹⁶¹ Ibidem 208.

¹⁶² Bosma, 'Waarom links en de islam deze 'start-up-nation' verachten', pagina nummer onbekend.

¹⁶³ Harm Ede Botje en Freke Vuijst, 'De Israël-connectie van Geert Wilders', *Vrij Nederland* (15 oktober 2009). <http://www.vn.nl/Archief/Politiek/Artikel-Politiek/De-Israelconnectie-van-Geert-Wilders.htm> (geraadpleegd op 13 juni 2012).

*Westen. We doen dat in deze stad, de stad van David, de stad die, samen met Athene en Rome, onze eeuwenoude beschaving symboliseert. Wellicht zijn sommigen onder u nieuw in Jeruzalem, maar Jeruzalem is niet nieuw voor u. Wij dragen allen Jeruzalem in ons bloed, in onze genen...*¹⁶⁴

Fitna droeg overigens enorm bij aan de bekendheid van Wilders in Israël en de Verenigde Staten. Het zorgde er echter ook voor dat hij vooral in de hoek van de meest extreme (neo)conservatieven in Amerika en de meest rechtse groeperingen in Israël werd gedreven. De Israëlische regering had bijvoorbeeld nog geprobeerd de vertoning van *Fitna* te voorkomen.¹⁶⁵ Bij de *Facing Jihad*-conferentie waren ook enkele Amerikaanse aanhangers van Wilders aanwezig. De boodschap die Wilders en Bosma verkondigen slaat dan ook niet alleen aan in Nederland en Israël, maar ook in de Verenigde Staten.

De Amerikaanse connectie

Wilders bezoekt naast Israël ook de Verenigde Staten regelmatig. Zo ging hij langs verschillende conservatieve denktanks in de VS, onder andere een keer met Bart Jan Spruyt. Een van die denktanks was het *American Enterprise Institute*, waar Hirsi Ali later terecht zou komen.¹⁶⁶ Bij veel van die bezoeken ontmoet Wilders Pamela Geller, Robert Spencer en historicus Daniel Pipes. Geller is een groot fan van Wilders en volgt hem op de voet voor haar weblog; ze is de oprichter van de organisaties *Stop Islamization of America* (SIOA) en het *American Freedom Defense Initiative* (AFDI). Het SIOA nodigde Wilders in 2010 uit om te spreken op een bijeenkomst die was gericht tegen de bouw van het *Cordoba House*.¹⁶⁷ Spencer is ook betrokken bij de SIOA en schrijft voor de blog *Jihad Watch*. Bovendien is hij net als Pipes verbonden aan het IFPS van Hedegaard.

Pipes is de oprichter van het pro-Israëlische *Middle East Forum* (MEF) en hij is er net als Wilders van overtuigd dat de islamisering van de westerse wereld een groot gevaar is. Toen Wilders in 2010 voor de rechtbank moest verschijnen voor het beledigen van moslims

¹⁶⁴ Ian Buruma, *Grenzen aan de Vrijheid. Van de Sade tot Wilders* (Amsterdam 2010) 8.

¹⁶⁵ Harm Ede Botje en Freke Vuijst, 'De Israël-connectie van Geert Wilders', *Vrij Nederland* (15 oktober 2009). <http://www.vn.nl/Archief/Politiek/Artikel-Politiek/De-Israelconnectie-van-Geert-Wilders.htm> (geraadpleegd op 13 juni 2012).

¹⁶⁶ Fennema, *Geert Wilders*, 100.

¹⁶⁷ Het Cordoba House was de naam van het islamitische gemeenschapshuis dat een aantal blokken van Ground Zero zou worden gebouwd. De SIOA protesteerde hier tegen.

was er dan ook veel aandacht vanuit de VS voor het proces. De neoconservatieve denker David Horowitz vergeleek Wilders met Winston Churchill en stelt dat mensen nu nog in een ontkenningfase zitten, net zoals mensen in de jaren dertig niet wilden geloven dat Adolf Hitler zijn legers zou loslaten.¹⁶⁸

Wilders krijgt niet alleen de ruimte om zijn ideeën te verkondigen, hij wordt ook financieel gesteund vanuit de VS. Horowitz sprak zijn netwerk aan rijke conservatieve Amerikanen aan om Wilders te steunen. Horowitz is de oprichter van de Horowitz Freedom Foundation (HFF) en de website *FrontPage Magazine*. Bovendien financiert Horowitz de weblog *Jihad Watch*. Het *Horowitz Freedom Center* gaf Wilders ook de gelegenheid om *Fitna* te promoten. Zowel Pipes als Horowitz steunde Wilders in zijn rechtszaak door benefietdiners te organiseren en zo financieel bij te dragen aan de kosten van Wilders. De ideeën van Wilders over de islam worden overigens niet altijd gedeeld, maar Wilders wordt vooral ook gebruikt als bondgenoot in het pro-Israël activisme van Pipes en Horowitz. Bovendien haalt Wilders zelf ook veel inspiratie uit de ideeën van Amerikaanse denkers. Zo heeft hij herhaaldelijk aangegeven het geloof van Huntington in een botsing van beschavingen te onderschrijven.¹⁶⁹

Kuitenbrouwer ziet ook nog een interessante overeenkomst tussen Wilders en een conservatieve denktank. 'Nederland moet weer worden zoals ons land *bedoeld* is. Wat moslims willen is in strijd met hoe ons land bedoeld is', is wat Wilders volgens Kuitenbrouwer vaak zegt. Door zijn taalgebruik doet Wilders het voorkomen alsof hij handelt uit naam van een instantie die een bedoeling met Nederland heeft of had. Amerikaanse conservatieven stellen Amerika ook graag voor als een visioen, een besluit, een project, met nauw omschreven waarden en eigenschappen. Die conservatieven begonnen in de jaren negentig *The Project For The New American Century*. Wilders deed iets vergelijkbaars, hij lanceerde een Plan voor een nieuwe Gouden Eeuw.¹⁷⁰ Wilders ziet het volgende voor zich:

Groep Wilders/Partij voor de Vrijheid wil de weg inslaan naar een vrije

¹⁶⁸ Fennema, *Geert Wilders*, 203. Freke Vuijst, 'Wilders in Californië', *Vrij Nederland* (13 juni 2009). <http://www.vn.nl/Meer-dossiers/Wilders-en-de-PVV/Artikel-Wilders/Wilders-in-Californie.htm> (geraadpleegd op 13 juni 2012).

¹⁶⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 201-203, 213.

¹⁷⁰ Kuitenbrouwer, *De Woorden van Wilders*, 87.

*en welvarende samenleving, naar een nieuwe Gouden Eeuw vol kansen en mogelijkheden. Vrijheid, creativiteit en eigen initiatief krijgen weer een kans. Ondernemingszin krijgt alle mogelijkheid zich te ontplooien.*¹⁷¹

De band van Wilders met de Amerikaanse conservatieven is vooral gebaseerd op de gedeelde overtuiging dat de islamisering een gevaar is voor de Westerse samenleving en dat Israël moet worden beschermd. Al geven zelfs 'bondgenoten' als Pipes en Horowitz aan dat de islamstandpunten van Wilders te rechts vinden.¹⁷² Amerika is voor Wilders een extra podium om zijn boodschap te verkondigen en heeft hij ook de mogelijkheid om financiële steun binnen te halen. De denkbeelden van Wilders lijken te worden aangescherpt door zijn contacten met de Amerikaanse neoconservatieven. Bij de bezoeken aan de conservatieve denktanks is het schetsen van een genuanceerd beeld meestal niet de manier om aandacht en steun te krijgen. Wilders moet hier waarschijnlijk soms ook een deel van zijn overtuigingen inleveren. Een betoog dat de samenleving is gebaseerd op de humanistische traditie kan vermoedelijk voor scheve gezichten zorgen. In de jaren zeventig en tachtig was het namelijk juist het seculiere humanisme waar verschillende van deze denktanks en christelijk rechts tegen aageerden.

Wilders strijdt dus tegen de islamisering van de Westerse samenleving en Nederlandse cultuur. Als afbakening voor deze cultuur gebruikt Wilders het concept van de joods-christelijke en humanistische traditie. Bosma tracht in zijn boek ook nog een intellectuele motivatie te geven voor het hebben van een zogenaamde monocultuur.

De voordelen van één cultuur

Op vele punten vindt Wilders een gelijkgestemde in Bosma. Het Tweede Kamerlid heeft zich ontpopt als de partij-ideoloog van de PVV; zijn kijk op de Nederlandse politiek verkondigde Bosma in 2010 in het boek *De schijnélite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* en gedurende een half jaar in een drieweekse column in het *NRC Handelsblad*. In *De schijnélite* onderstreept Bosma onder andere de ideeën van Wilders over het cultuurrelativisme van de linkse elite, de multiculturele

¹⁷¹ Geert Wilders, 'Een nieuwe Gouden Eeuw', *geertwilders.nl*. http://www.geertwilders.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=433 (geraadpleegd op 28 juni 2012).

¹⁷² Fennema, *Geert Wilders*, 205.

samenleving en de dreigende islamisering van de Nederlandse samenleving. Bosma laat er in zijn eerste column op 24 november 2010 geen gras over groeien waar hij voor en tegen is.

Het multiculturalisme vind ik verschrikkelijk. Hoofddoekjes en moskeeën zijn mij een gruwel. Ik geloof voor geen meter in de klimaathype en Al Gore vind ik een charlatan. Van Obama gaan mijn stekels recht overeind staan. Het christendom vind ik mooi. Het EU-nationalisme bezie ik als de reïncarnatie van de Sovjet-Unie. Reagan, Solzjenitsyn en Jabotinsky hangen in mijn werkkamer ingelijst aan de muur. Ik lees liever Hayek en Ayn Rand dan Keynes en Etty. Ik ben vierkant pro-Israël ('extreem-rechtse kolonistenleiders' - zoals deze krant hen noemt - zijn voor mij mensen bij wie ik graag over de vloer kom). Mijn lotsverbondenheid geldt de laatste autochtonen in Transvaal of de Tarwewijk, niet de elites die een miljoen moslims op ons dak stuurden. Ik vind helemaal niet dat het 'de trots van Nederland is dat we hier juist niet de ene cultuur beter vinden dan de andere'. Nederland vindt dat namelijk helemaal niet. Alleen de linkse elites vinden dat.¹⁷³

Het multiculturalisme is dus de vijand van de PVV. Bosma betoogt in zijn boek dat vanuit de *Frankfurter Schule* en het cultureel marxisme de grondgedachte is ontstaan dat alle culturen gelijk zijn. Het Westen en het christendom worden door deze stromingen omschreven als slecht en als onderwerpers van andere culturen. Symbolen als een vlag, grens, volkslied en het idee van een volk zijn aanvechtbaar en nationalisme of opkomen voor je vaderland is verdacht.¹⁷⁴ Wilders en Bosma gaan hier tegen in, zij zijn er van overtuigd dat de Westerse cultuur superieur is aan de islamitische cultuur. Opvallend is dat in tegenstelling tot het verkiezingsprogramma van de PVV Bosma het in zijn boek alleen heeft over de christelijke cultuur en niet over een joods-christelijke cultuur.

Dit heeft er mogelijk mee te maken dat Bosma in het veertiende hoofdstuk van *De schijnélite* de voordelen van *monoculturaliteit* bespreekt. Volgens Bosma zijn de successen van niet-multiculturele landen helder: vrede, een verzorgingsstaat en democratie. Monoculturaliteit, aangevuld met christelijke waarden als vlijt, discipline, eerlijkheid en

¹⁷³ Martin Bosma, 'U bent tolerant, totdat het u te gek wordt', *NRC Handelsblad* (25 november 2010).

¹⁷⁴ Bosma, *De schijnélite*, 67.

efficiency hebben voor ongeëvenaarde hoogtepunten in de menselijke geschiedenis gezorgd. Om zijn argument kracht bij te zetten gebruikt Bosma het boek *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* van Max Weber. Hierin betoogt Weber dat het kapitalisme en het economisch succes een gevolg zijn van de protestantse ethiek. Zelfs de scheiding van kerk en staat ziet Bosma als een verdienste van het christendom. Bovendien zou de vrede in Europa na de Tweede Wereldoorlog niet het gevolg zijn van de Europese Unie, maar van de monoculturaliteit van de Europese landen.¹⁷⁵ Bosma doet er dus alles aan om de eigen cultuur op een zo positief mogelijk wijze te beschrijven en de islamitische cultuur als de negatieve 'other' te duiden.

Bosma gaat erg ver om de voordelen van het hebben van één cultuur duidelijk te maken. Het feit dat de scheiding van kerk en staat een verdienste is van het christendom valt te betwijfelen. Een partij als de ChristenUnie stelt het woord van God bijvoorbeeld boven de democratie en voor de SGP is Gods woord leidend in de politiek. Als de wensen van de SGP, maar zelfs ook van de ChristenUnie worden gevolgd, is Nederland geen democratie maar een theocratie. Ook het gebruiken van Weber kan kritisch worden benaderd. De these van Weber is uitvoerig bekritiseerd, maar past in het straatje van Bosma en wordt daarom als de waarheid gepresenteerd. Interessant hierbij is het feit dat Weber van mening is dat over de waarde van verschillende culturen niet de discussiëren valt. Zodoende zou hij als een van de grondleggers van het cultuurrelativisme kunnen worden gezien. Maar aangezien het hele betoog van Bosma er op is gebaseerd om de eigen cultuur te verheerlijken en andere culturen uit te sluiten, wordt Weber alleen geïnterpreteerd op een manier die de argumentatie van Bosma kan dienen. Daarnaast valt er ook te tornen aan de aanname dat een monocultuur voor succes zorgt. Zo stelt de Amerikaanse socioloog Richard Florida drie voorwaarden die van essentieel belang zijn voor een succesvolle economie: technologie, talent en tolerantie. Florida betoogt dat hoe homogener de bevolkingsopbouw is, des te eenvormiger de creativiteit vaak is.¹⁷⁶ Dit zou dus niet pleiten voor de monoculturele samenleving die Bosma voorstaat.

Het benadrukken van het joods-christelijke karakter brengt nog een probleem met zich mee. De PVV staat namelijk ook voor de rechten van homoseksuelen. In joodse en

¹⁷⁵ Bosma, *De schijnélite*, 204.

¹⁷⁶ Ruud Vreeman, 'Voorwoord -Diversiteit als kracht-', in Ruben Gowricharn (red.) *Falende instituties. Negen heikele kwesties in de multiculturele samenleving* (Utrecht 2006) 7.

christelijke kringen is homoseksualiteit echter veelal nog steeds een taboe. Er zit dus een inconsequentie in de redenering van Bosma en Wilders. Ze stellen herhaaldelijk dat er maar één islam is, de fascistische ideologie. Bij het christendom en het jodanisme hanteren ze echter een andere maatstaf. Indien er maar één christendom is, kan gesteld worden dat deze religie ook intolerant is.

Het opkomen voor de Nederlandse (christelijke) cultuur valt in ieder geval goed bij de christelijke stemmers. Volgens Bosma is een kwart van de winst van de PVV bij de Kamerverkiezingen van 2010 afkomstig van de CDA en groeit de partij nergens zo snel als in de Biblebelt. De partij voor de vrijheid is inmiddels de tweede partij van christelijk Nederland.¹⁷⁷ Bosma stelt in zijn column dat de christelijke partijen ook meedoen aan het cultuurrelativisme van de linkse elite. Op de vraag van Wilders aan Arie Slob (ChristenUnie) of het christendom beter is dan de islam liet Slob volgens Bosma een pijnlijke stilte vallen. Zo kan het volgens Bosma dat een seculiere partij de christelijke stemmen wegtrekt van de confessionelen, omdat de PVV het gevaar van de oprukkende islam wel onderkent.¹⁷⁸ Mogelijk kan dus ook worden gesteld dat het benadrukken van de joods-christelijke traditie van de Nederlandse cultuur electorale redenen heeft.

De joods-christelijke traditie is voor Wilders een middel van exclusie gebleken. In zijn denken is Wilders voornamelijk beïnvloedt door conservatieve denkers, bijvoorbeeld Frits Bolkestein. Het belangrijkste onderdeel van de politiek van Wilders is dat Nederland zijn eigen identiteit handhaaft, daar trots op is en zich niet laat overnemen of aanpast aan wezensvreemde culturen.¹⁷⁹ In die Nederlandse cultuur staat volgens Wilders de joods-christelijke en humanistische traditie centraal; de islam is de grootste bedreiging voor deze cultuur. De islamitische cultuur moet daarom worden uitgesloten. In de retoriek van Wilders zijn echter verschillende tegenstrijdigheden te vinden. Vooral als zijn woorden langs een humanistische meetlat worden gelegd. Zo betekend vrijheid voor Wilders, vrijheid onder zijn voorwaarden. Wilders matigt zich een monopolie op de waarheid aan en verkondigt de superioriteit van de Westerse cultuur. Terwijl het humanisme hier juist tegen ageert. Waar Wilders aan uitsluiting doet, tracht het humanisme aan insluiting te doen. De manier waarop

¹⁷⁷ Bosma, *De schijnélite*, 97.

¹⁷⁸ Martin Bosma, 'Seculiere partij shopt bij de ChristenUnie', *NRC Handelsblad* (9 maart 2011).

¹⁷⁹ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 130.

Wilders zijn boodschap verkondigt, kweekt juist individuen die vatbaar worden voor wraakzuchtige heilsboodschappen. Hoogleraar Mensenrechten Michael Ignatieff betoogt dan ook het volgende:

We moeten insluiting opvatten als humanisme in de praktijk, omdat insluiting de institutionele plicht is die wij op ons nemen om de humanistische waarden gelijkheid, vrijheid en individuele waardigheid gestalte te geven.¹⁸⁰

Wilders zal hierop mogelijk als antwoord geven dat iedereen welkom is die zich aan de wet houdt, maar in zijn verdere retoriek duidt alles er op dat er eigenlijk geen plaats is voor andere culturen. De waarden van gelijkheid, vrijheid en individuele waardigheid zijn door Wilders' politiek van exclusie paradoxen geworden.

¹⁸⁰ Michael Ignatieff, 'Een politiek humanisme voor de 21ste eeuw', in: Rob Riemen (red.) *Europees Humanisme in fragmenten. Grammatica van een ongesproken taal*, Nexus 2008 nummer 50 (2008) 398-409, aldaar 406.

Conclusie

De joods-christelijke traditie is in de laatste tien jaar onderdeel gaan uitmaken van het Nederlandse politieke discours. Waarom de joods-christelijke traditie gebruikt wordt door verschillende politieke partijen was de centrale vraag in dit stuk. De hypothese dat de joods-christelijke traditie wordt ingezet als een middel van exclusie kan worden bevestigd. Waar het concept ontstond in de jaren dertig om joden en christenen te binden in tijden van antisemitisme en xenofobie, is de joods-christelijke traditie uitgegroeid tot een middel om groepen en culturen van elkaar te onderscheiden. Door te wijzen op de joods-christelijke traditie als basis voor de eigen cultuur werd er onder andere kritiek geleverd door communisten, humanisten, multiculturalisten, cultuurrelativisten en uiteindelijk vooral op moslims.

De theorieën van Wodak over exclusie/inclusie kunnen na het bestuderen van de Nederlandse politiek worden onderstreept. Zo stelt Wodak dat er gebruik wordt gemaakt van een bepaald discours, in dit geval de joods-christelijke traditie, om groepen te problematiseren, marginaliseren en uit te sluiten. De joods-christelijke traditie wordt dan gebruikt als legitimatie voor exclusie. Dit proces is waar te nemen in de Nederlandse politiek. De acceptatie van culturele verschillen is in de laatste jaren namelijk afgenomen; de multiculturele samenleving is onder druk komen te staan en de roep om een homogene nationale culturele identiteit is toegenomen. In deze sociaal-politieke context is de joods-christelijke traditie een middel van exclusie geworden. Door te wijzen op de joods-christelijke (en humanistische) achtergrond van Nederland stellen partijen als de Lijst Pim Fortuyn (LPF) en de Partij voor de Vrijheid (PVV) dat er geen ruimte is voor andere culturen, ofwel de islamitische cultuur. Zo worden de moslims als groep geproblematiseerd en uitgesloten. Waar er volgens Geert Wilders eerst nog ruimte was voor een spanningsveld tussen de joods-christelijke traditie en de humanistische traditie, wordt de Nederlandse cultuur nu als voltooid en superieur beschouwd. Dit terwijl culturen voortdurend onderhevig zijn aan verandering.

Als de theorie van Wodak wordt gevolgd is het niet toevallig dat juist rechts-populistische partijen gebruiken maken van de joods-christelijke (en humanistische) traditie. De PVV past dan ook precies in het beeld dat Wodak schetst. De eigen groep wordt positief neergezet en de 'out-group' negatief; zo geven Wilders en Martin Bosma hoog op van de Nederlandse cultuur en worden andere culturen als ondergeschikt getypeerd. Wat hiermee samenhangt, is een retoriek waarin ze minderheden in een homogene groep onderbrengen;

het individu wordt dus weggenomen. Vervolgens wordt de 'out-group' consequent gestigmatiseerd als de negatieve 'other'. Er is geen gematigde islam, maar alleen een radicale islam, is een veelgehoorde uitspraak van Wilders, die past binnen dit plaatje. Het feit dat Wilders vaak de humanistische traditie gebruikt levert dan ook interessante contradicties op. Het humanisme staat voor persoonlijke verantwoordelijkheid en insluiting en ageert tegen culturele superioriteit en universele monopolies op de waarheid. Het contrast tussen Wilders en het humanisme is dus groot.

In navolging van de LPF en de PVV hanteren ook het Christen Democratisch Appèl en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) de joods-christelijke traditie om de Nederlandse cultuur af te bakenen. Het gebruik door deze partijen is dan ook niet los te zien van de opkomst van de rechts-populistische partijen in Nederland. Een treffend voorbeeld hiervan is het feit dat het CDA de joods-christelijke traditie in het verkiezingsprogramma van 2012 niet meer noemt, dit na slechte ervaringen met de PVV als gedoogpartner en een slechte positie in de peilingen. De nadruk ligt nu weer op een inclusieve maatschappij, waarin plaats is voor verschillende culturele identiteiten. Eens te meer laat het CDA hiermee zien dat het gebruik van de joods-christelijke traditie afhankelijk is van de sociaal-politieke context en situationele factoren, iets wat het door de jaren heen altijd is geweest.

De joods-christelijke traditie ontstond uit de wens van liberalen om een inclusief 'group-membership' voor joden en christenen te creëren, maar is na de Tweede Wereldoorlog een andere weg ingeslagen. Het gebruik van de joods-christelijke traditie is zo'n zeventig jaar na de intrede in het politieke vocabulaire wijdverspreid, zowel (Europese) rechts-populistische partijen als confessionele partijen, conservatieve partijen en liberale partijen gebruiken het. Waarom politici de joods-christelijke traditie gebruiken is duidelijk: het is een middel van exclusie.

*Kortom, laat ons vooral opkomen voor de idealen van de Verlichting.
Maar als een geloof in westerse waarden zich verhardt tot een dogma
en vrijheid wordt gehanteerd als een vorm van absolutisme, dan zullen
we zien hoe ook de beste ideeën eindigen in een catastrofe.¹⁸¹*

– Ian Buruma.

¹⁸¹ Buruma, *Grenzen aan de vrijheid*, 94.

Nawoord

Op 3 juli 2012 kwam de Partij voor de Vrijheid met het nieuwe verkiezingsprogramma voor de verkiezingen van 12 september. De focus is verlegd; de Europese Unie (EU) is de grote vijand en pas daarna de oprukkende islam. De retoriek blijft evenwel scherp:

Nog een bedreiging is de oprukkende islam. Deze ideologie staat haaks op de vrijheid. Niet alleen voor haar aanhangers, maar voor de hele Westerse wereld. Progressieve politici zijn graag bereid het deze totalitaire filosofie naar de zin te maken. De Partij voor de Vrijheid zegt: geen centimeter ruimte voor de islam in Nederland. Dat betekent dat we met plezier de zegepralen van de islam in onze straten tegengaan: de minaretten, de boerka's, de hoofddoekjes etc. Wie behoefte heeft aan dergelijke zaken kan prima terug.¹⁸²

Het uitsluiten van de van islamitische cultuur gaat onverminderd door, maar met de EU als grootste vijand is de joods-christelijke en humanistische traditie verdwenen uit het verkiezingsprogramma.

¹⁸² Partij voor de vrijheid, *Verkiezingsprogramma 2012-2017. Hún Brussel, ons Nederland*, 26. <http://pvv.nl/images/stories/verkiezingen2012/VerkiezingsProgramma-PVV-2012-final-web.pdf> (geraadpleegd op 3 juli 2012).

Literatuur

- Acton Institute, 'Acton Institute Core Principles', <http://www.acton.org/about/acton-institute-core-principles> (geraadpleegd op 17 juni 2012).
- Auteur onbekend, 'Wilders: artikel 1 moet uit grondwet', *NRC Handelsblad* (21 maart 2006) 1.
- Auteur onbekend, 'Rouvoet: CDA verliest geloofwaardigheid', *NRC Handelsblad* (14 mei 2009) 3.
- Barry, T en Lobe, J., 'The People', in: John Feffer (red.), *Power Trip. U.S. Unilateralism and Global Strategy after September 11* (New York 2003) 39-50.
- Baudet, T., 'Vrijspraak Wilders uniek in Europa', *Trouw* (25 juni 2011) De Verdieping, 23.
- Böckenförde, E.W. en Shils, E., (red.), *Jews and Christians in a Pluralistic World* (New York 2005).
- Bosma, M., *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2010).
- Bosma, M., 'U bent tolerant, totdat het u te gek wordt', *NRC Handelsblad* (25 november 2010).
- Bosma, M., 'Waarom links en de islam deze 'start-up-nation' verachten', *NRC Handelsblad* (11 mei 2011).
- Breivik, A., of Berwick, A., *2083 A European Declaration of Independence. De Laude Novae Militiae. Pauperus commilitones Christi Templique Solomonici* (Londen 2011). <http://www.kevinislaughter.com/wp-content/uploads/2083+-+A+European+Declaration+of+Independence.pdf> (geraadpleegd op 19 juni 2012).
- Brom, H., 'Le Pen, een fenomeen gaat met pensioen', *NOS* (15 januari 2011) <http://nos.nl/artikel/211805-le-pen-een-fenomeen-gaat-met-pensioen.html> (geraadpleegd op 28 juni 2012).
- Brog, D., *In Defense of Faith: The Judeo-Christian Idea and de the Struggle for Humanity* (New York 2010).
- Bulliet, R.W., *The Case for Islamo-Christian Civilization* (New York 2004).
- Buruma, I., *Grenzen aan de vrijheid. Van De Sade tot Wilders* (Amsterdam 2010).
- Centrum Informatie en Documentatie Israël, 'Jörg Haider: "Waffen-SS waren fatsoenlijke lieden"', [cidi.nl](http://www.cidi.nl/Israel-Nieuwsbrief-) (9 februari 2000) <http://www.cidi.nl/Israel-Nieuwsbrief->

- 2000/Jorg-Haider-Waffen-SS-waren-fatsoenlijke-lieden.html (geraadpleegd op 28 juni 2012).
- Central Intelligence Agency, 'Origins of the Congress of Cultural Freedom', 1949-1950. <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/95unclass/Warner.html> (geraadpleegd op 14 juni).
 - Ethics and Public Policy Centre, 'About EPPC', <http://www.eppc.org/about/> (geraadpleegd op 17 juni 2012).
 - Douwes, D., 'Rouvoet ziet misbruik van term 'joods-christelijke waarden'', *De Volkskrant* (13 mei 2009)
<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/330690/2009/05/13/Rouvoet-ziet-misbruik-term-lsquo-joods-christelijke-waarden-rsquo.dhtml> (geraadpleegd op 19 juni 2012).
 - Ede Botje, H. en Vuijst, F., 'De Israël-connectie van Geert Wilders', *Vrij Nederland* (15 oktober 2009). <http://www.vn.nl/Archief/Politiek/Artikel-Politiek/De-Israelconnectie-van-Geert-Wilders.htm> (geraadpleegd op 13 juni 2012).
 - Ede Botje, H., 'Een geoliede machine; formatie', *Vrij Nederland* (19 juni 2010). 10.
 - De Edmund Burke Stichting, 'Missie en programma', <http://www.burkestichting.nl/nl/de-stichting/missie> (geraadpleegd op 12 juni).
 - Peter Derkx, *De multiculturele samenleving: een humanistisch ideaal* (Amsterdam 2004).
 - Fennema, M., *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2010).
 - Flusser, D., *Judaism and the Origins of Christianity* (Jeruzalem 1988).
 - Fukuyama, F., *The End of History and the Last Man* (London 1992).
 - Gates of Vienna, 'Heinz-Christian Strache: Defending the Judeo-Christian Occident' (11 januari 2011) <http://gatesofvienna.blogspot.nl/2011/01/heinz-christian-strache-defending-judeo.html?m=1> (geraadpleegd op 21 juni 2012).
 - Geurtsen, K. en Geels, B., *Undercover bij de PVV. Achter de schermen bij de politieke partij van Geert Wilders* (Amsterdam 2010).
 - Gitlin, T., *The Twilight of Common Dreams. Why America is Wracked by Culture Wars* (New York 1995).
 - Goldman, S., 'What do we mean by 'Judeo-Christian'', *Religiondispatches.org* (21 januari 2011).

http://www.religiondispatches.org/archive/politics/3984/what_do_we_mean_by_%E2%80%98judeo-christian%E2%80%99_.

- Gowricharn, R., 'De Grenzen van maatschappelijke insluiting', in: Ruben Gowricharn (red.), *Falende insituties. Negen heikele kwesties in de multiculturele samenleving* (Utrecht 2006) 203-236,
- Green, A., *Cultural History. Theory and history* (New York 2008).
- Groot, de G., 'Wat er in religies echt toe doet is de oppervlakte; het is de vraag of louter privébeleving van godsdienst wel zo wenselijk is', *NRC Handelsblad* (12 september 2007) 6.
- Grunberg, A., 'Voetnoot. Vijandbeeld', *de Volkskrant* (23 april 2012) 1.
- Hartman, D., Zhang, X. en Wischstadt, W., 'One Multicultural Nation Under God? Changing Uses and Meaning of the Term "Judeo-Christian" in the American Media', *Journal of Media and Religion* 4 (4) 2005, 207-234.
- Himmelstein, J.L., 'The New Right', in: Robert C. Liebman en Robert Wuthnow (red.), *The New Christian Right. Mobilization and Legitimation* (New York 1983) 15-31.
- Hirsi Ali, A. en Wilders, G., 'Het is tijd voor een liberale jihad', *NRC Handelsblad* (12 april 2003). <http://academic.lexisnexis.nl.proxy.library.uu.nl/?language=nl>.
- Ignatieff, M., 'Een politiek humanisme voor de 21ste eeuw', in: Rob Riemen (red.), *Europees Humanisme in fragmenten. Grammatica van een ongesproken taal*, Nexus 2008 nummer 50 (2008) 398-409.
- Klei, E., "'Een toevlucht voor de Zijnen'. Het Politiek Gereformeerd Verbond (1948-2003)', in: Hippe, J. en Voerman, G., (red.), *Van de Marge naar de macht. ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam 2010) 11-30.
- Kuitenbrouwer, J., *De woorden van Wilders en hoe ze werken* (Amsterdam 2010).
- Leijendekker, M., 'Populistische broederpartijen vrezen vriendschap; Overleg bij het Weense FPÖ', *NRC Handelsblad* (17 december 2010) 6.
- Lieburg, van F., 'Wat is het joodse in onze 'joods-christelijke traditie'?', *Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek*.
http://www.nwo.nl/nwohome.nsf/pages/NWOP_8LUATJ (geraadpleegd op 28 juni 2012).
- Mul, de J., *Paniek in de polder. Polytiiek en populisme in Nederland* (Zoetermeer 2011).

- Neusner, J., *Jews and Christians. The Myth of a Common Tradition* (London/Philadelphia 1991).
- Nieuwenhuis, M., 'Gedoogakkoord: Made in Denmark', *De Pers* (27 juni 2011).
- Pam, M., 'De mythe van het joods-christelijke fundament', *de Volksrant* (12 september 2007). <http://www.maxpam.nl/2007/09/de-mythe-van-het-joods-christelijke-fundament/> (geraadpleegd op 14 juni 2012).
- Pauw, de F., 'Uiterst-rechts draai in Europa de bladzijden om', *Uitpers. Webzine voor Internationale Politiek* (maart 2011). http://www.uitpers.be/artikel_view.php?id=2948 (geraadpleegd op 21 juni 2012).
- Petuchowski, J.J., (red.), *When Jews and Christians Meet* (New York 1988).
- Prager, D., 'What does 'Judeo-Christian' mean?', *Jewishworldreview.com* (30 maart 2004). http://www.jewishworldreview.com/0304/prager_2004_03_30_04.php3 (geraadpleegd op 17 juni 2012).
- Pulzer, P., 'Humanisme, godsdienst en tolerantie', in Rob Riemen (red.), *Europees Humanisme in fragmenten. Grammatica van een ongesproken taal*, Nexus 2008 nummer 50 (2008) 150-165.
- Rossiter, C., *Conservatism in America* (Melbourne/London/Toronto 1955).
- Ruiters, de J.J., *De ideologie van de PVV. Het kwade goed en het goede kwaad* (Amsterdam 2012).
- Sarna, J.D., *American Judaism. A history* (New Haven/London 2004).
- Segal, J., 'Pokeren met waarden - Het debat over 'Leitkultur' en de multiculturele samenleving', in: Patrick Dassen & Ton Nijhuis (red.), *Gegijzeld door het verleden, Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 243-257.
- Silk, M., 'Notes on the Judeo-Christian Tradition in America', *American Quarterly* vol. 36 no.1 1984, 65-84.
- Snel, E. en Stock, F., 'Debating Cultural Difference: Ayaan Hirsi Ali on Islam and Woman', in: Ralph Grillo (red.), *The Family in Question. Immigrant and Ethnic Minorities in Multicultural Europe* (Amsterdam 2008) 113-134.
- The Institute for Advanced Strategic and Political Studies, <http://www.israeleconomy.org/index.php> (geraadpleegd op 17 juni 2012).

- Vaart, van der J., 'Merkel: multiculturele samenleving mislukt', *NRC Handelsblad* (17 oktober 2010).
http://vorige.nrc.nl/buitenland/article2632571.ece/Merkel_multiculturele_samenleving_mislukt (geraadpleegd op 2 juli 2012).
- Hans Vollaard, 'Christelijke sporen in de Nederlandse politiek', in: Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam 2010) 175-195.
- Vreeman, R., 'Voorwoord -Diversiteit als kracht-', in Ruben Gowricharn (red.) *Falende instituties. Negen heikele kwesties in de multiculturele samenleving* (Utrecht 2006) 7.
- Vuijst, F., 'Wilders in Californië', *Vrij Nederland* (13 juni 2009).
<http://www.vn.nl/Meer-dossiers/Wilders-en-de-PVV/Artikel-Wilders/Wilders-in-Californie.htm> (geraadpleegd op 13 juni 2012).
- Wilcoc, C., en Robinson, C., *Onward Christian Soldiers? : The Religious Right in American Politics* (New York 2010).
- Wilders, G., *Kies voor vrijheid. Een eerlijk antwoord* (Den Haag/ Groep Wilders 2005).
- Wilders, G., 'Een nieuwe Gouden Eeuw', *geertwilders.nl*.
http://www.geertwilders.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=433 (geraadpleegd op 28 juni 2012).
- Wodak, R., ' 'Us' and 'Them': Inclusion and Exclusion – Discrimination via Discourse', in: Gerard Delanty, Ruth Wodak en Paul Jones (red.), *Identity, Belonging and Migration* (Liverpool 2008) 54-77.

Primaire bronnen

- Christen-Democratisch Appèl, *Programma CDA Tweede Kamerverkiezingen 1986*,
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1986/cda86.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
- Christen-Democratisch Appèl, *Verkiezingsprogram 2006-2011. Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar*,
http://www.cda.nl/Upload/2010_docs/rapporten/verkiezingsprogramma%202006.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2012).

- Christen-Democratisch Appèl, *Verkiezingsprogram 2010. Slagvaardig en Samen*, http://www.cda.nl/Upload/2010_docs/Verkiezingsprogram2010/CDA_VKPnieuw.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2012).
- Christen-Democratisch Appèl, *Concept verkiezingsprogramma 2012-2017. Iedereen*, http://www.cda.nl/Upload/2012_docs/Iedereen_verkiezingsprogram_2012-2017_digitaal.pdf (geraadpleegd op 15 juni 2012).
- Centrum Democraten, *Partijprogramma Verkiezingen Tweede Kamer 1994-1998. Oost West, thuis best*, 4,7. <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1994/cd94.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
- Centrum Democraten, *Partijprogramma verkiezingen Tweede Kamer 1998-2002. Trouw aan rood wit blauw!*, 7. <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1998/cd98.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
- ChristenUnie en Staatkundig Gereformeerde Partij, *Geloofwaardige keuzes. Manifest voor Christelijke politiek in Europa*, <http://www.rug.nl/dnpp/verkiezingen/eu-p/2004/cu.pdf> (geraadpleegd op 15 juni 2012).
- ChristenUnie, *Verkiezingsprogramma 2006-2010. Duurzaam voor elkaar*, <http://www.christenunie.nl/l/library/download/131391> (geraadpleegd op 6 juni 2012).
- ChristenUnie, *Verkiezingsprogramma 2010-2014. Vooruitzien. Christelijk-sociaal perspectief*, <http://www.christenunie.nl/l/library/download/429850> (geraadpleegd op 6 juni 2012).
- Democraten '66, *Verkiezingsprogramma 2006-2010. Het gaat om mensen*, http://www.d66.nl/9359000/d/tk06_vp_d66_internet.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2012).
- Democraten '66, *Verkiezingsprogramma 2010. Ja anders D66*, http://www.d66.nl/d66nl/document/verkiezingsprogramma_tweede_kamer_3/f=/vi eyfi112am4.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2012).
- Europese Volkspartij, *Actieprogramma 1994-1999. Europa 2000. Eenheid en verscheidenheid*, artikel 629.

- http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/EurVerk/EVP_1994_verkiezingsprogramma_EP.pdf (geraadpleegd op 15 juni 2012).
- Europese Volkspartij, *Actieprogramma van de Europese Volkspartij 2004-2009*, 5.
<http://www.rug.nl/dnpp/verkiezingen/eu-p/2004/cda.pdf> (geraadpleegd op 15 juni 2012).
 - Gereformeerd Politiek Verbond, *Verkiezingsmanifest 1963. Den vaderland getrouwen*,
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1963/GPV20de20vaderland20getrouwe1.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
 - Gereformeerd Politiek Verbond, *Nederlands manifest 1967*,
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1967/gpv67.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
 - Gereformeerd Politiek Verbond, *Verkiezingsmanifest 1971*,
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1971/gpv71-def.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
 - GroenLinks, *Verkiezingsprogramma 2006-2010. Groei mee*,
<http://politiekvoorjongeren.nl/wp-content/uploads/2011/02/Groei-Mee-verkiezingsprogramma-2006-GroenLinks.pdf> (geraadpleegd op 6 juni 2012).
 - GroenLinks, *Verkiezingsprogramma 2010. Klaar voor de toekomst*,
<http://tweedekamer.groenlinks.nl/files/VerkiezingsprogrammaGroenLinks2010.pdf> (geraadpleegd op 6 juni 2012).
 - Katholieke Volkspartij, *Programma KVP Tweede Kamerverkiezingen 1948*,
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1948/kvp48.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
 - Lijst Pim Fortuyn, *Verkiezingsprogramma 2002. Zakelijk met een hart*,
http://www.montesquieu-instituut.nl/9291000/d/vtk2002_vp_lpf.pdf (geraadpleegd op 7 juni 2012).
 - Partij van de Arbeid, *Verkiezingsprogramma 2006. Samen sterker, werken aan een beter Nederland*,
http://www.pvda.nl/binaries/content/assets/pvda/Publicaties/2006/PvdA_Verkiezingsprogramma2006.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2012)

- PvdA, *Verkiezingsprogramma 2010. Iedereen telt mee. De kracht van Nederland*, <http://nu.pvda.nl/binaries/content/assets/documenten/2010/05/PvdA-verkiezingsprogramma-2010.pdf> (geraadpleegd op 6 juni 2012).
- Partij voor de Vrijheid, *Klare Wijn 2006*, <http://pvv.nl/index.php/component/content/article/30-publicaties/706-klare-wijn.html> (geraadpleegd op 7 juni 2012).
- Partij voor de Vrijheid, *Verkiezingsprogramma 2011-2015. Een agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen*. http://pvv.nl/images/stories/Webversie_VerkiezingsProgrammaPVV.pdf (geraadpleegd op 7 juni 2012).
- Partij voor de vrijheid, *Verkiezingsprogramma 2012-2017. Hún Brussel, ons Nederland*, <http://pvv.nl/images/stories/verkiezingen2012/VerkiezingsProgramma-PVV-2012-final-web.pdf> (geraadpleegd op 3 juli 2012).
- Patriottistisch Democratisch Appèl, *Ideologisch manifest 1994-1998*, <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1994/pda94.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
- Reformatorisch Politieke Federatie, *Verkiezingsprogramma 1994-1998. Verantwoord, rechtvaardig. Kiezen en delen. Christelijk-sociaal perspectief*, <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1994/rpf94.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
- Reformatorisch Politieke Federatie, *Verkiezingsprogramma 1998-2002. Recht uit het hart. Christelijk-sociaal perspectief*, <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1998/rpf98-conc.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
- Socialistische Partij, *Verkiezingsprogramma 2006-2010. Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*, <http://www.sp.nl/2006/programma/SP-verkiezingsprogramma2006.pdf> (geraadpleegd op 6 juni 2012).
- Socialistische Partij, *Verkiezingsprogramma 2011-2015. Een beter Nederland voor minder geld*, 13. <http://planet.sp.nl/2010/2011verkiezingsprogrammaSP.pdf> (Geraadpleegd op 6 juni 2012).
- Staatkundig Gereformeerde Partij, *Verkiezingsprogramma 2010-2014. Daad bij het woord. De SGP stáát ervoor!*,

- <http://www.sgp.nl/Media/download/19720/Verkiezingsprogramma%20SGP%202010-2014.pdf> (geraadpleegd op 6 juni).
- Staatkundig Gereformeerde Partij, *Verkiezingsprogramma 2006-2011. Naar eer en geweten*,
<http://www.sgp.nl/Media/download/19762/Verkiezingsprogramma%20SGP%202006-2011-web.pdf> (geraadpleegd op 6 juni 2006).
 - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Programma VVD Tweede Kamerverkiezingen 1948*,
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1948/vvd48.pdf> (geraadpleegd op 8 juni 2012).
 - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie 1966*,
<http://www.rug.nl/dnpp/politiekePartijen/vvd/beginselProgrammas/begProg66.pdf> (geraadpleegd op 12 juni 2012).
 - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Liberaal manifest. Om de vrijheid*, 2005,
<http://www.rug.nl/dnpp/politiekePartijen/vvd/beginselProgrammas/lib-manif05.pdf> (geraadpleegd op 12 juni 2012).
 - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring 2008*,
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/Beginselprogrammas/VVD/VVDbegin2008.pdf> (geraadpleegd op 12 juni 2012).
 - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Verkiezingsprogramma 2010-2014. Orde op zaken. VVD zeker nu*, <http://www.vvd.nl/markrutte/actueel/925/orde-op-zaken-vvd-verkiezingsprogramma-2010-2014> (geraadpleegd op 6 juni 2012).

Videofragmenten

- Barend en Van Dorp, 'Geert Wilders over de islam in 2001' (24 september 2001).
<http://www.youtube.com/watch?v=atqapah1fL4> (geraadpleegd op 11 juni 2012).
- Russia Today, 'Geert Wilders Revelations',
<http://www.youtube.com/watch?v=3tAE0Zlb--I> (geraadpleegd op 11 juni 2012).